

The Greek Review of Social Research

Vol 127 (2008)

127 Γ'

**Society and politics in post civil-war Greece:
aspects and dimensions of the associations in the
area of Athens, 1949-1967**

Γιάννης Καραγιάννης

doi: [10.12681/grsr.9876](https://doi.org/10.12681/grsr.9876)

Copyright © 2016, Γιάννης Καραγιάννης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Καραγιάννης Γ. (2016). Society and politics in post civil-war Greece: aspects and dimensions of the associations in the area of Athens, 1949-1967. *The Greek Review of Social Research*, 127, 3-44. <https://doi.org/10.12681/grsr.9876>

Γιάννης Καραγιάννης*

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΗ
ΕΛΛΑΔΑ: ΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ
ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ, 1949-1967¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο άρθρο καταγράφονται και ταξινομούνται θεματικά οι σύλλογοι οι οποίοι αναγνωρίστηκαν από το Πρωτοδικείο Αθηνών την περίοδο 1949-1967. Ακόμη, σκιαγραφούνται οι βασικοί άξονες αναφοράς βάσει των οποίων δημιουργούνται μετεμφυλιακά οι σύλλογοι στην Ελλάδα και εξετάζεται η δυναμική που εμφανίζουν στο χρόνο. Δίνεται έτσι η δυνατότητα ώστε να ιχνηλατηθούν διαστάσεις της «κοινωνίας των πολιτών» στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, καθώς και να διατυπωθούν ερωτήματα σχετικά με τη φυσιογνωμία γενικότερα της ελληνικής κοινωνίας. Η μελέτη των συλλόγων δίνει τέλος λαβή ώστε να διερευνηθούν οι σχέσεις μεταξύ πολιτικής και κοινωνίας, κράτους και «κοινωνίας των πολιτών».

*Δρ. Πολιτικής Επιστήμης.

1. Το άρθρο αποτελεί προϊόν μεταδιδακτορικού ερευνητικού προγράμματος με τίτλο: «Κοινωνία και πολιτική στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, 1949-1967: η δυναμική των συλλογικών εκφράσεων και πρακτικών», στο πλαίσιο του έργου Πυθαγόρας – Ενίσχυση των ερευνητικών ομάδων στα Πανεπιστήμια. Το έργο συγχρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από εθνικούς πόρους (ΕΠΕΑΕΚ II). Στην ερευνητική ομάδα μετείχαν οι καθηγητές Ηλ. Νικολακόπουλος (επιστημονικός υπεύθυνος) και Α. Λιάκος, καθώς και οι Γ. Καραγιάννης (μεταδιδάκτορας ερευνητής), Δ. Γεωργόπουλος, Μ. Κακεπάκη, Κ. Κουτσογιαννάκη, Δ. Λαμπροπούλου και Λ. Μπαλωμένος. Οι απόψεις που εκφράζονται βαρύνουν αποκλειστικά τον συγγραφέα. Θα ήθελα να ευχαριστήσω από τη θέση αυτή τους δύο ανώνυμους κριτές της *Επιθεώρησης* για τα εποικοδομητικά σχόλια και τις υποδείξεις τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Την 27η Σεπτεμβρίου 2007 έγινε γνωστό από τα ΜΜΕ ότι ο «Οικοδομικός συνεταιρισμός αναπήρων και θυμάτων πολέμου νομού Αττικής» κέρδισε τη δικαστική διαμάχη του με το ελληνικό δημόσιο. Η αιτία της διένεξης αφορούσε στη δυνατότητα του συλλόγου να οικοδομήσει σε ιδιόκτητο χώρο δέκα στρεμμάτων στην περιοχή Κορακοβούνι. Η έκταση αυτή είχε παραχωρηθεί στο σύλλογο από το ελληνικό κράτος ως αντάλλαγμα επειδή το 1964 κατασχέθηκε, παράνομα όπως αυτός υποστηρίζει, οικοπέδο πέντε στρεμμάτων που κατείχε από το 1957 στην περιοχή του Χολαργού.² Με τον χαρακτηρισμό, όμως, της εν λόγω περιοχής (Κορακοβούνι) ως δασική (1975), το κράτος στέρησε από το σύλλογο τη δυνατότητα δόμησης, χωρίς μάλιστα να τον αποζημιώσει. Το 2002 ο σύλλογος προσέφυγε στο Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (Στρασβούργο), που με απόφασή του καταδίκασε το ελληνικό κράτος και επιδίκασε αποζημίωση προς αυτόν ύψους πέντε εκατομμυρίων ευρώ.³

Η σύντομη παράθεση της εν λόγω διένεξης και του ιστορικού της δεν γίνεται με στόχο να εξεταστούν αναλυτικά στη συνέχεια οι νομικές ή οικονομικές της λεπτομέρειες και διαστάσεις. Το ερευνητικό ενδιαφέρον στο παρόν άρθρο προκαλεί, πρώτον, αυτό ακριβώς το γεγονός της κοινωνικής κινητοποίησης και της οργανωμένης δράσης, προκειμένου να επιτευχθούν συλλογικοί και, κατ' επέκταση, ατομικοί στόχοι. Εκατόν πενήντα επτά άτομα-μέλη του συλλόγου, βασιζόμενα στο κοινό χαρακτηριστικό ότι μετείχαν στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, επέλεξαν να οργανωθούν και να δράσουν συλλογικά προκειμένου να επιτύχουν τους στόχους τους, παρά να λειτουργήσουν ως ιδιώτες και να χαράξουν ατομικές στρατηγικές. Η έμπρακτη αναγνώριση της ωφέλειας που παράγεται από την κοινή συλλογική προσπάθεια με τη θεσμική μορφή ενός συλλόγου

2. Η κατάσχεση του συγκεκριμένου οικοπέδου από το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας υπήρξε επεισοδιακή και περιπετειώδης. Ο σύλλογος των αναπήρων υποστήριξε ότι τη στάση του στρατού καθόριζε ο «Αυτόνομος Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αξιωματικών». Ο τελευταίος κατείχε έκταση στην περιοχή του Παπάγου που συνόρευε με τα οικοπέδα των αναπήρων και δεν επιθυμούσε την εν λόγω γειτνίαση. Σε συγκρούσεις που σημειώθηκαν το 1963 στην προσπάθεια των «αναπήρων» να περιφράξουν το οικοπέδό τους στο Χολαργό, μετά από δικαστική απόφαση που πέτυχαν υπέρ τους, σχετικά με την κυριότητά του, μεταξύ άλλων πρωτοστάτησαν ο πρόεδρος του Συλλόγου Θ. Κοτρωνάκης και ο υποδιοικητής του Κέντρου Εκπαιδύσεων Τεθωρακισμένων και μετέπειτα πρωτεργάτης της 21ης Απριλίου 1967 Σ/χης Στ. Παπακός. Τα γεγονότα καλύφθηκαν από τον Τύπο της εποχής. Βλ. εφημερίδα *Ελευθερία*, 14 Ματίου 1963, σ. 1 και σ. 8, και εφημερίδα *Έθνος*, 14 Μαρτίου 1963, σ. 1 και σ. 6.

3. Για τη σχετική απόφαση, βλ. www.nsk.gr/edad/ee463.pdf

έχει ενδιαφέρον, δεύτερον, από την άποψη του βασικού στόχου που επιδιώκεται. Η αποκατάσταση των πρώην πολεμιστών μελών του, εν προκειμένω, συνδέθηκε πρωταρχικά με τη στέγασή τους, στοιχείο που αναμφίβολα υπογραμμίζει γενικότερες μέριμνες, ιεραρχήσεις και επιδιώξεις που συστήνουν το εγγώριο κοινωνικό φαντασιακό. Το τρίτο ενδιαφέρον στοιχείο, τέλος, αφορά στη χρονική διάρκεια και συνέχεια που μπορούν να εμφανίσουν οργανωτικές τεχνολογίες, όπως αυτή της δημιουργίας συλλόγων. Ο «Οικοδομικός συνεταιρισμός αναπήρων και θυμάτων πολέμου νομού Αττικής» δημιουργήθηκε το 1951, γεγονός που νομιμοποιεί την υπόθεση ότι στην εν λόγω δικαστική διαμάχη ενεπλάκησαν και επίγονοι των ιδρυτών του. Αποτελεί, δηλαδή, χαρακτηριστική περίπτωση συλλογικής δράσης η οποία –σε αντίθεση με άλλες, φυσικά, που αποδεικνύονται βραχύβιες– παγιώνεται στο χρόνο και αποκτά μόνιμα χαρακτηριστικά και αναφορές για τα μέλη της.⁴

Οι ενώσεις που δημιουργούνται βάσει κοινών επιδιώξεων, συμπερομένων και αξιών, και διακρίνονται –αν και όχι πάντοτε ευκρινώς– από το κράτος, την οικογένεια και την αγορά, συγκροτούν έναν δημόσιο χώρο ο οποίος συνοψίζεται με τον όρο «κοινωνία των πολιτών».⁵ Καθώς δε η σημασία τους για την οικονομική, την κοινωνική και την πολιτική ζωή, αλλά και για την ίδια τη δημοκρατία, αναγνωρίζεται ολοένα και περισσότερο, διάφορα σχετικά ερευνητικά προγράμματα αναπτύσσονται ραγδαία. Η πολιτική ενοποίηση των ευρωπαϊκών κοινωνιών, η αποξένωση των πολιτών από τα κόμματα, ο κυνισμός και η απαξίωση της πολιτικής, τα ελλείμματα δημοκρατίας που παρατηρούνται σε πολλαπλά επίπεδα της κρατικής και διακρατικής λειτουργίας, η αντιμετώπιση των σύνθετων προβλημάτων που ενσκήπτουν στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες (μετανάστευση, εγκληματικότητα, κ.λπ.), καθώς και οι νέες μορφές πολιτικής επικοινωνίας και συμμετοχής (Διαδίκτυο) αποτελούν θεματικά πεδία έρευνας στα οποία η «κοινωνία των πολιτών» αναγνωρίζεται πως διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο.

4. Βασικός παράγοντας για την ιστορική συνέχεια του συγκεκριμένου συλλόγου αποτελούν ασφαλώς τα περιουσιακά στοιχεία που διαθέτει ως οικοδομικός οργανισμός.

5. Ο σχετικός όρος, βέβαια, η πατρότητα του οποίου συχνά αποδίδεται στον Adam Ferguson, υπόκειται σε πολλαπλές αναγνώσεις και ορισμούς, χωρίς κατ' ανάγκη σημείο σύγκλισης ή σύμπτωσης μεταξύ τους. Εκτεταμένος ορισμός της έννοιας επιχειρείται από το Centre for Civil Society του London School of Economics (LSE) σε σχετική προβληματική. Βλ. σχετικά την ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.lse.ac.uk/collections/CCS/what_is_civil_society.htm

Προϊόν αυτής της συνειδητοποίησης είναι και η διαμόρφωση τα τελευταία χρόνια της θεωρητικής προβληματικής περί «κοινωνικού κεφαλαίου» (Putnam, 2000· Field, 2004· Coleman, 1988), που, παρά τους διαφορετικούς και συχνά αντικρουόμενους ορισμούς (Woolcock and Narayan, 2000· Farr, 2004· Ponthieux, 2004· Κονιόρδος, 2006), προτείνεται ως έννοια-κλειδί στο να ερμηνεύονται σειρά εκφάνσεων της συλλογικής ζωής. Επιδόσεις σε πεδία όπως, μεταξύ άλλων, αυτά της οικονομικής ανάπτυξης, της πολιτικής συμμετοχής και της δημοκρατίας, της κυβερνητικής λειτουργίας σε τοπικό και εθνικό επίπεδο, της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της άμβλυνσης παθογόνων κοινωνικών φαινομένων (ρατσισμός, βία, κ.λπ.), κρίνεται πως συνδέονται θεμελιωδώς με τη διαθέσιμη ποσότητα και ποιότητα του «κοινωνικού κεφαλαίου» που συντρέπει σε μια κοινωνία. Με το βαθμό, δηλαδή, διαθεσιμότητας που εμφανίζουν τα άτομα να εμπλέκονται, βάσει αμοιβαίας εμπιστοσύνης, σε κοινωνικά δίκτυα και να αναλαμβάνουν συλλογική δράση ώστε να επιτυγχάνουν συλλογικούς στόχους. Παρά μάλιστα τις ενστάσεις που εγείρονται αναφορικά με την εμπειρική επιβεβαίωση των σχετικών μελετών, την έλλειψη εννοιολογικής αυστηρότητας του όρου και τις σημαντικές δυσκολίες ως προς τη μέτρηση του «κοινωνικού κεφαλαίου» (Arrow, 1999· Fine, 2001· Stone, 2001· Paldam, 2000), η σχετική προβληματική εμπνέει σημαντικό αριθμό εργασιών σε πληθώρα επιστημονικών πεδίων.

Η «κοινωνία των πολιτών», περιοχή έρευνας που διεθνώς θα αποσπάσει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των ερευνητών/τριών μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού» (Σωτηρόπουλος, 2004), δεν αποτελούσε μέχρι πρότινος δημοφιλές πεδίο ούτε και στην Ελλάδα. Με την ταξική ανάλυση να αποτελεί ως επί το πλείστον την κυρίαρχη οπτική στη μελέτη των κοινωνικών και των πολιτικών φαινομένων, η εγχώρια «κοινωνία των πολιτών» θα λογισθεί ως «αδύναμη» και «ατροφική». Οι παράγοντες αυτής της ισχνής ανάπτυξης θα εντοπιστούν, μεταξύ άλλων, στην ισχυρή παρουσία του κράτους στη διαμόρφωση των κοινωνικοοικονομικών μεγεθών, που δεν άφηνε περιθώρια για την ανάπτυξή της (Τσουκαλάς, 1981), καθώς και στο πελατειακό σύστημα που, ήδη από το 19ο αιώνα, διαπερνούσε τις εγχώριες κοινωνικοπολιτικές σχέσεις (Μουζέλης, 1978) και οδηγούσε σε «κάθετο» και «συσσωματικό» τρόπο ένταξης των εγχώριων μαζών στην πολιτική (Μουζέλης, 1987). Βαθμιαία, όμως, και στο πλαίσιο μιας αλληλοτροφοδοτούμενης σχέσης, η οπτική αυτή αρχίζει να αναθεωρείται, ενώ, παράλληλα, αναγνωρίζεται ο καθοριστικός ρόλος που διαδραματίζει η «κοινωνία των πολιτών» στο να κατανοούνται οι εγχώριες εξελίξεις. Προσεγγίσεις

οι οποίες αξιοποιούν ποικίλες θεωρητικές παραδόσεις επιχειρούν να υπερβούν το σχήμα «ισχυρό ελληνικό κράτος-αδύναμη κοινωνία πολιτών» (Βούλγαρης, 2006), ενώ άλλες μελέτες καταδεικνύουν τη συνθετότητα της «κοινωνίας των πολιτών», που δεν επιτρέπει μονοσήμαντες αξιολογήσεις (Μακροδημήτρης, 2003· Σωτηρόπουλος, 2004).

Η οπτική της μακρο-ιστορικής προσέγγισης της εγχώριας «κοινωνίας των πολιτών», με τις συνοδευουσες αξιολογικές κρίσεις περί της «αδυναμίας» και «ατροφίας» της, θα υιοθετηθεί και στην περίπτωση μελετών αναφορικά με το εγχώριο «κοινωνικό κεφάλαιο» (Jones, Malesios, Iosifides, Sophoulis, 2008), οδηγώντας σε ανάλογους αξιολογικούς συμπερασμούς. Παράγοντες που άπτονται της εγχώριας κοινωνικοοικονομικής δομής, των πελατειακών δικτύων, της ισχυρής θέσης της οικογένειας και των συγγενικών δικτύων, της πολιτικής κουλτούρας και της ασθενικής «κοινωνίας των πολιτών», υποστηρίζεται πως συνεργούν σε μια εξίσου ασθενική ποσότητα και ποιότητα εγχώριου «κοινωνικού κεφαλαίου» (Καζάκος, 2006· Παρασκευόπουλος, 2006), με σημαντικές επιπτώσεις σε σειρά εκφάνσεων της οικονομικής, της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής.

Οι πρόσφατες ενασχολήσεις με την «κοινωνία των πολιτών» και το «κοινωνικό κεφάλαιο» στην Ελλάδα εστιάζουν στη πλειονότητά τους στη σύγχρονη μεταπολιτευτική εποχή. Με εξαίρεση δε εργασίες οι οποίες καταγράφουν τους συλλόγους που δημιουργούνται στη δεκαετία του 1970 και εντεύθεν (Hadjiyanni, 2004), αλλά και εργασίες που επιχειρούν να μετρήσουν το «κοινωνικό κεφάλαιο» με στοιχεία για την τελευταία δεκαετία (Lyberaki and Paraskevopoulos, 2002· Σωτηρόπουλος, 2007), οι περισσότερες μελέτες αποτελούν, κατά κανόνα, θεωρητικές προσεγγίσεις, παρά στηρίζονται στην ανάλυση και στην επεξεργασία πρωτογενών δεδομένων. Λιγοστές είναι, επίσης, και οι σχετικές μελέτες για την περίοδο μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου έως την εγκαθίδρυση της στρατιωτικής δικτατορίας την 21η Απριλίου 1967. Εργασίες για ορισμένους δήμους της πρωτεύουσας, στο πλαίσιο των οποίων εξετάζονται και οι τοπικοί τους σύλλογοι (Τριανταφύλλου, 2006), καθώς και έρευνες κοινωνικής ανθρωπολογίας για συλλόγους στην Αθήνα που δημιουργούνται από άτομα συγκεκριμένης καταγωγής (Κακάμπουρα, 1998· Aspraki, 2004) συνθέτουν τις ελάχιστες πηγές πληροφόρησης και ανάλυσης για τις οργανώσεις που δημιουργούνται στην εν λόγω περίοδο. Η γενική εικόνα, επομένως, για το σύνολο των συλλόγων που συγκροτούνται μετεμφυλιακά παραμένει ζητούμενο, καθώς μπορεί να συνεισφέρει σημαντικά στο να ερευνηθούν κρίσιμες διαστάσεις των εγχώριων εξελί-

ξεων. Πώς κινητοποιείται, λόγου χάρη, η «κοινωνία των πολιτών» στο δεδομένο πολιτικό και πολιτειακό καθεστώς που εγκαθιδρύουν οι νικητές του εμφυλίου και έχει χαρακτηριστεί ως «καχεκτική δημοκρατία» (Νικολακόπουλος, 2001); Ποια θεματικά πεδία ενδιαφέροντος συστήνουν προνοματικούς χώρους για οργάνωση και ανάληψη συλλογικής δράσης; Πώς εξελίσσονται στο χρόνο οι διάφορες θεματικές κατηγορίες συλλόγων; Ποιες βασικές μέριμνες διαπερνούν και διαπνέουν ποικίλες κατηγορίες τους; Ποιες διασυνδέσεις μπορούν να καταγραφούν μεταξύ του πολιτικού συστήματος και των συλλόγων που δημιουργούνται; Τι πολιτικές παρακαταθήκες εγγράφει η ανάπτυξη των συλλόγων και ποιες σταθερές του κοινωνικού φαντασιακού ενισχύει;

Η ακόλουθη καταγραφή των συλλόγων οι οποίοι αναγνωρίστηκαν από το Πρωτοδικείο Αθηνών την περίοδο 1949-1967 επιχειρεί να συμβάλει στο να διερευνηθούν οι παραπάνω διαστάσεις της «κοινωνίας των πολιτών» στην Ελλάδα. Στόχος, φυσικά, δεν είναι να εξαντληθεί το σύνολο των ερωτημάτων που ανακύπτουν, εξ ορισμού ανέφικτος στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, αλλά πρωτίστως να τεθούν ερωτήματα και κατευθύνσεις έρευνας για τη μετεμφυλιακή κοινωνία και πολιτεία. Τους πλέον φιλόδοξους σχεδιασμούς περιορίζει εξάλλου το γεγονός ότι δεν εξετάζεται το σύνολο των συλλόγων οι οποίοι υπάρχουν στην περιοχή της πρωτεύουσας, αλλά εξετάζονται μόνον αυτοί οι οποίοι δημιουργούνται και αναγνωρίζονται από το Πρωτοδικείο Αθηνών στο δεδομένο χρονικό διάστημα αναφοράς. Στην καταγραφή αυτών των οργανώσεων συμπεριλαμβάνονται τέλος και τα λιγοστά ως επί το πλείστον δευτεροβάθμια όργανα (Ομοσπονδίες, Συνομοσπονδίες) ορισμένων εξ αυτών.

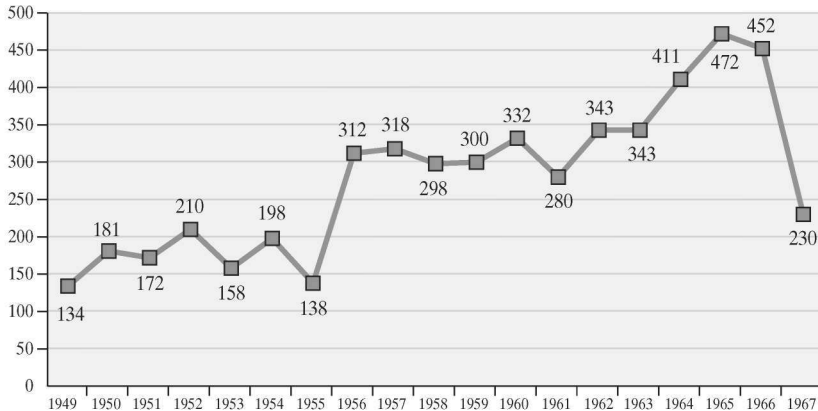
1. ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΠΟΣΟΤΙΚΑ ΜΕΓΕΘΗ

Ο αριθμός των συλλόγων που αναγνωρίζονται από το Πρωτοδικείο Αθηνών την περίοδο 1949-1967 είναι δύσκολο να εκτιμηθεί επακριβώς. Φθορές στα σχετικά βιβλία καταχώρισης, διπλές εγγραφές και αναθεωρήσεις, επιτρέπουν μόνο κατά προσέγγιση, πλην όμως κοντά στην πραγματικότητα, υπολογισμούς. Έχοντας αυτές τις δυσκολίες υπόψη, εκτιμάται ότι ανέρχονται σε πέντε χιλιάδες διακόσιους ογδόντα δύο (5.282).⁶

6. Ο αριθμός αυτός αντιπροσωπεύει τους συλλόγους που εντοπίστηκαν στα σχετικά βιβλία του Πρωτοδικείου Αθηνών. Στους εν λόγω καταλόγους καταγράφηκαν και οι σύλλογοι που αναθεώρησαν το καταστατικό τους την περίοδο 1949-1967, χωρίς ωστόσο να καταστεί

ΓΡΑΦΗΜΑ 2

Αναγνωρίσεις συλλόγων την περίοδο 1949-1967 (N)

Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

χαρακτηριστικό πως μόνο στην περίπτωση επαγγελματιών, όπως αυτά των αρτοποιών και των πιλοποιών, απαντιέται ο τίτλος «συντεχνία». ⁷ Ο λόγος θα πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στην έντονα συντηρητική χροιά που απέπνεε, ήδη από τη μεταπολεμική περίοδο, ως έκφραση του μεσοπολεμικού κόσμου και των συνθηκών του.

Οι σύλλογοι που δημιουργούνται στην περιοχή της πρωτεύουσας την περίοδο 1949-1967 και αναγνωρίζονται από το Πρωτοδικείο Αθηνών εμφανίζουν αυξητική τροχιά. Το Γράφημα 2 απεικονίζει τη σχετική εξέλιξη.

Από το γράφημα προκύπτει ευκρινώς ότι η εξέλιξη των συλλόγων μπορεί να επιμεριστεί σε τέσσερις βασικές περιόδους. Η πρώτη είναι αυτή των ετών 1949-1955, χρονικό διάστημα κατά το οποίο ο αριθμός των συλλόγων που δημιουργούνται, παρά τις διαφοροποιήσεις, κυμαίνεται ως επί το πλείστον στα ίδια επίπεδα. Η δεύτερη περίοδος περιλαμβάνει τα έτη 1956-1963, όπου ο αριθμός των συλλόγων σχεδόν διπλασιάζεται σε σχέση με το προηγούμενο διάστημα. Η τρίτη περίοδος αφορά την τριετία 1964-1966, όπου παρατηρείται και πάλι σημαντική αύξηση στη δημιουργία συλλόγων σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους. Τέλος, ως τέταρτη περίοδος μπορεί να λογισθεί το έτος 1967, κατά

⁷ Πρόκειται για τη «Συντεχνία Αρτοποιών Μεγαρίδος και Ασπροπύργου Αττικής» (1950) και τη «Συντεχνία Πιλοποιών Ελλάδος» (1965).

τη διάρκεια του οποίου παρατηρείται ραγδαία πτώση στον αριθμό των συλλόγων που δημιουργούνται.

Η συγκεκριμένη εξέλιξη των συλλόγων υπακούει σε σύνθετους παράγοντες και επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες. Συναρτάται δε με τις γενικότερες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές εξελίξεις μετά τη λήξη του εμφυλίου, καθώς και με τις επιρροές που δέχεται η χώρα από το διεθνές περιβάλλον. Ωστόσο, παρά την πολυμέρεια των παραγόντων που επενεργούν στη διαμόρφωσή της, δεν είναι μεθοδολογικά άστοχο να υποδειχθεί –έστω και ως υπόθεση εργασίας– η διασύνδεση της συγκεκριμένης περιοδολόγησης με το πολιτικό πλαίσιο της συγκυρίας. Έτσι, και χωρίς φυσικά να υπονοούνται στο σημείο αυτό αυτοματισμοί και αυστηρώς μονοσήμαντες αιτιοκρατικές αναγωγές, η πρώτη περίοδος (1949-1955) μπορεί να εξεταστεί υπό το πρίσμα της γενικότερης ρευστότητας και αστάθειας που χαρακτηρίζει το πολιτικό περιβάλλον μετά τη λήξη του εμφυλίου: «Κεντρώο διάλειμμα» (1950-1952), άνοδος του Στρατάρχου Παπάγου στην κυβερνητική εξουσία (1952-1955) και ανάληψη, μετέπειτα, της πρωθυπουργίας από τον Κ. Καραμανλή (1955), ύστερα από παρέμβαση των Ανακτόρων (Λιναρδάτος, 1977). Η δεύτερη περίοδος (1956-1963), διάστημα διπλασιασμού σχεδόν των συλλόγων, μπορεί να συνδυαστεί με την πολιτική σταθερότητα και ανάπτυξη της χώρας κατά τη «χρυσή», όπως αποκλήθηκε, «οικταετία της ΕΡΕ» (Ζενεβουά, 1972), κόμματος που είχε δημιουργήσει ο Κ. Καραμανλής στη θέση του «Λαϊκού Συναγερμού» του Στρατάρχου Παπάγου μετά το θάνατο του τελευταίου (1955). Η τρίτη περίοδος, χρονικό διάστημα περαιτέρω αύξησης του αριθμού των συλλόγων που δημιουργούνται, μπορεί να συνδεθεί με την παρουσία της Ένωσης Κέντρου στην κυβέρνηση, η οποία ενθάρρυνε κοινωνικές διεκδικήσεις και συλλογικές πρωτοβουλίες με τις πολιτικές επιδιώξεις της για αύξηση της ενεργού ζήτησεως, ικανοποίηση πολυειδών λαϊκών αιτημάτων και εκδημοκρατισμό γενικότερα του κοινωνικοπολιτικού συστήματος (Καζάκος, 2001· Meynaud, 2002). Τέλος, η τέταρτη περίοδος (1967), κατά τη διάρκεια της οποίας σημειώνεται ραγδαία μείωση του αριθμού των συλλόγων, μπορεί να συνδυαστεί με το καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας που επιβλήθηκε την 21η Απριλίου 1967 και ανέκοψε τις σχετικές πρωτοβουλίες.

Ο συνυπολογισμός του ιστορικού και πολιτικού πλαισίου της συγκυρίας να μην μπορεί να προσφέρει πιθανές ερμηνείες για την εξέλιξη των συλλόγων, ωστόσο δεν πληροφορεί για τη μορφή των συλλογικών επιδιώξεων. Υπογραμμίζει για τις πιθανές επιρροές του πολιτικού

μπορεί, σε συνδυασμό με την εκάστοτε πολιτική συγκυρία, να αποτελέσει έναυσμα ώστε να διατυπωθούν εκ νέου ερωτήματα σχετικά με τη φυσιογνωμία της μετεμφυλιακής κοινωνίας, καθώς και τις υποθήκες και τις ιστορικές συνέχειες ή ασυνέχειες που εγγράφει στη σημερινή εποχή.

Η διάκριση των συλλόγων σε θεματικές κατηγορίες, όπως και κάθε πρακτική ταξινόμησης εξάλλου (Τσουκαλάς, 1986· Bourdieu, 1999), υπακούει σε μεθοδολογικές παραδοχές που δεν είναι απαλλαγμένες ιδεολογικών προτιμήσεων ή επιπτώσεων. Υπόκειται δε, επιπλέον, σε σημαντικούς περιορισμούς. Αφενός, κριτήριο για τη θεματική κατάταξη ενός συλλόγου αποτελεί ο τίτλος του ή, σπανιότερα, ο δεδηλωμένος σκοπός που τον συνοδεύει. Η πρόσβαση σε καταστατικά δεν είναι πάντοτε εφικτή (ριζική φθορά, απώλεια, πολτοποίηση), ενώ ακόμη και στην αντίθετη περίπτωση τα προβλήματα δεν εξαλείφονται εντελώς: είτε η παρεχόμενη πληροφορία δεν διαφωτίζει για τη δράση είτε η πραγματική δράση των συλλόγων δεν περιορίζεται στο θεματικό πλαίσιο που περιγράφεται στην ιδρυτική καταστατική πράξη.⁸ Αφετέρου, περιορισμοί υπάρχουν και στην περίπτωση που η δράση των συλλόγων εκληφθεί ότι ταυτίζεται πλήρως με αυτό που διακηρύττει ο τίτλος τους, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις ο τελευταίος συνθέτει ένα εκτεταμένο εύρος δραστηριοτήτων.⁹ Τηρουμένων αυτών των δυσκολιών, και με κριτήριο κατάταξης στις σύνθετες περιπτώσεις τον αρχικό επιθετικό προσδιορισμό, μπορούν να εντοπιστούν δεκαεπτά θεματικές κατηγορίες στις οποίες να ταξινομηθεί το σύνολο των συλλόγων. Το Γράφημα 3 απεικονίζει την

8. Δεν γνωρίζουμε, λόγου χάρη, εάν ο «Προοδευτικός Σύνδεσμος Νέας Σμύρνης», ο «Σύλλογος Κοινωνικής Προόδου Χαϊδαρίου “Ο Αριστείδης”», ο «Σύλλογος Φιλοπροόδων Κατοίκων Ηλυσίων οδού Βουλιαγμένης» ή το «Σωματείο Εργατών και Τεχνιτών Εθνικοφρόνων» αποτελούν τυπικές περιπτώσεις εξωραϊστικών και επαγγελματικών συλλόγων ή, πίσω από τη συγκεκριμένη θεσμική κάλυψη και οργανωτική τεχνολογία, συγκαλύπτουν τη δράση τους συσσωματώσεις με αμιγώς πολιτικές επιδιώξεις. Στον Τύπο της εποχής εξάλλου επισημαίνεται συχνά ότι η λειτουργία ορισμένων αθλητικών συλλόγων συνδέεται με την Αριστερά, όπως επίσης ότι διάφορες ενώσεις νέων δημιουργούνται από την ΕΡΕ για να εξυπηρετήσουν συγκεκριμένες πολιτικές επιδιώξεις. Σε κάθε περίπτωση, οι αναφορές αυτές δεν υπομνηματίζουν τίποτε άλλο παρά το γεγονός ότι η «κοινωνία των πολιτών» στη μετεμφυλιακή Ελλάδα παραμένει ανεξερεύνητο πεδίο.

9. Σύλλογοι, λόγου χάρη, όπως ο «Εξωραϊστικός και Ναυτικός Όμιλος Λουτροπούργου», ο «Εξωραϊστικός και Εκδρομικός Σύλλογος “Η Δόξα”», ο «Μορφωτικός, Αλληλοβοηθητικός, Φυσιολατρικός και Ψυχαγωγικός Σύλλογος “Ο Πλάτων”» ή ο «Εξωραϊστικός, Μορφωτικός, Ψυχαγωγικός και Φιλανθρωπικός Σύλλογος Κολωνού “Η Αγία Ελεούσα”», αποτελούν ενδεικτικές περιπτώσεις συλλογιστήτων με σύνθετο και ευρύ πεδίο δράσης.

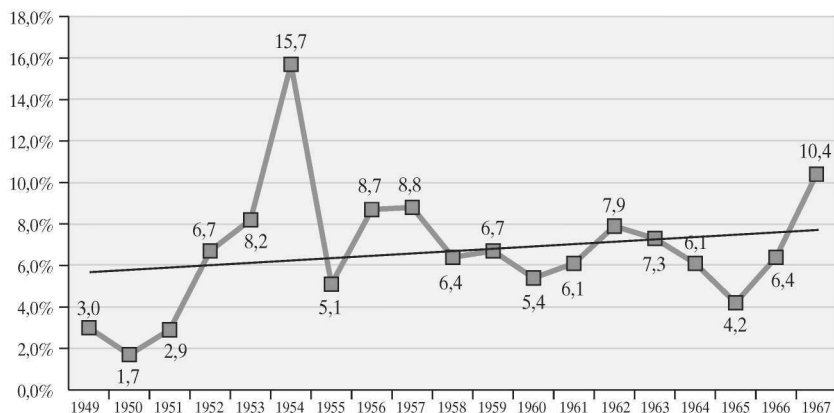
ποσοστιαία κατανομή των συλλόγων οι οποίοι αναγνωρίζονται από το Πρωτοδικείο Αθηνών την περίοδο 1949-1967.

Όπως παρατηρούμε, οι συλλογικές δράσεις που αναλαμβάνονται μετεμφυλιακά στη χώρα αφορούν κατά το ένα τρίτο συλλόγους οι οποίοι δημιουργούνται με αναφορά στο επάγγελμα ή την απασχόληση. Ακολουθούν οι σύλλογοι «καταγωγής-προέλευσης», ήτοι αυτοί οι οποίοι δημιουργούνται με αναφορά στον τόπο καταγωγής των μελών τους. Έπονται οι «εξωραϊστικοί-μορφωτικοί» σύλλογοι, οι οποίοι έχουν ως βασικό πεδίο δράσης τον εξωραϊσμό των τοπικών κοινωνιών. Οι σύλλογοι με αναφορά σε «ειδικά θέματα» ή θέματα τα οποία δεν μπορούν να ταξινομηθούν σε ορισμένη κατηγορία αποτελούν το 8,56% του συνόλου, αυτοί οι οποίοι αναφέρονται σε ζητήματα «αγωγής-εκπαίδευσης» (κατά κύριο λόγο σύλλογοι γονέων και κηδεμόνων σε σχολεία βασικής και μέσης εκπαίδευσης) αποτελούν το 6,74%, ενώ αξιόλογο ποσοστό καταλαμβάνουν οι σύλλογοι με αναφορά στον αθλητισμό και τα σπορ (5,43%). Ακολουθούν, με ποσοστά που να νομιμοποιούν τη συνομάδωσή τους σε διακριτή κατηγορία, οι σύλλογοι «Γραμμάτων-Επιστημών-Τεχνών» (4,39%), οι «Θρησκευτικοί» (3,73%), οι «Ψυχαγωγίας-Χόμπυ-Φυσιολατρίας» (3,37%), οι «Συνταξιούχων-Αποστράτων» (2,39%), οι «Σπουδάζουσας Νεολαίας» (1,57%), οι «Μουσικής-Καλλιτεχνίας» (1,42%), οι «Κοινωνικής Προσφοράς-Φιλανθρωπίας» (1,36%), οι «Ασθένειας-Αναπηρίας» (1,27%), οι «Πολιτικής-Ιδεολογίας» (1,19%), οι «Διακρατικών Σχέσεων» (1,04%) και οι σύλλογοι «Γυναικών» (0,89%). Μια συνοπτική (σε αλφαβητική σειρά) καταγραφή της κάθε θεματικής κατηγορίας είναι χρήσιμη στο σημείο αυτό.

Οι σύλλογοι «αγωγής-εκπαίδευσης» αποτελούν, όπως ήδη σημειώθηκε, το 6,74% του συνόλου των συλλόγων και απαρτίζονται ως επί το πλείστον από ενώσεις γονέων και κηδεμόνων σε σχολεία βασικής και μέσης εκπαίδευσης. Ένα ποσοστό δε της τάξεως του 14,33% αφορά σε συλλόγους αποφοίτων. Το κάτωθι Γράφημα 4 αποτυπώνει την εξέλιξη των συλλόγων «αγωγής-εκπαίδευσης», ως ποσοστό του συνολικού αριθμού, στο διάστημα 1949-1967.

Όπως διαφαίνεται, οι σύλλογοι «αγωγής-εκπαίδευσης» εμφανίζουν σχετική σταθερότητα στο χρόνο, δεδομένο που μαρτυρά για το μόνιμο ενδιαφέρον των πολιτών στο συγκεκριμένο τομέα. Μετά από ανοδική τάση την περίοδο 1949-1954, η οποία πιθανώς συνδέεται με τις ιδιαίτερες συνθήκες των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων, η δημιουργία συλλόγων «αγωγής-εκπαίδευσης» σταθεροποιείται σε παρόμοια ποσοστά για το σύνολο της υπόλοιπης περιόδου. Αξιοσημείωτο ωστόσο είναι το

ΓΡΑΦΗΜΑ 4
Σύλλογοι «Αγωγής-Εκπαίδευσης» (%)

Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

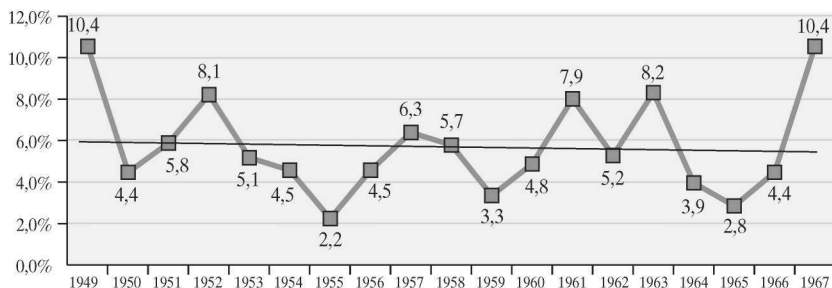
υψηλό ποσοστό τους κατά το 1967, έτος στο οποίο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, μειώνεται ο αριθμός των συλλόγων στις περισσότερες θεματικές κατηγορίες. Τέλος, από την εξέταση της συγκεκριμένης θεματικής κατηγορίας προκύπτει ότι κατά κύριο λόγο οι σύλλογοι γονέων και κηδεμόνων δημιουργούνται σε χωροταξικά αναπτυσσόμενες περιοχές του Λεκανοπεδίου, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι εκλείπει η ανάληψη σχετικών πρωτοβουλιών στην περιοχή της Αθήνας.¹⁰

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέλιξη των συλλόγων «αθλητισμού-σπορ», οι οποίοι αριθμητικά καταλαμβάνουν, όπως ήδη σημειώθηκε, την έκτη θέση στο σύνολο των συλλόγων. Το Γράφημα 5 αποτυπώνει την εξέλιξή τους.

Από τους διακόσιους ογδόντα επτά συλλόγους οι οποίοι έχουν ως αντικείμενο δράσης τον αθλητισμό και τα σπορ μόνο ένας αφορά άτομα

10. Σύλλογοι γονέων και κηδεμόνων δημιουργούνται στις εξής περιοχές: Αγ. Βαρβάρα (4), Αγ. Δημήτριος [Μπραχάμι] (2), Αγ. Παρασκευή (6), Αγ. Σώστης (1), Αθήνα (59), Αιγάλεω (8), Ανάβρυντα (1), Άνω Ηράκλειο (1), Άνω Ιλίσια (1), Άνω Λιόσια (1), Ασπρόπυργος (1), Αυλώνα (1), Αχαρνάι (4), Βάρη (1), Βριλήσσια (2), Γαλάτσι (1), Γλυφάδα (3), Γλυφάδα Άνω (1), Δάφνη (1), Ελευσίνα (3), Ελληνικό (1), Ζωγράφου (4), Ηλιούπολη (6), Καισαριανή (1), Καλαμάκι (2), Καλαμάκι Άνω (1), Καλλιθέα (8), Καλογρέζα (1), Καπανδριτί (1), Καρέας (1), Κερατέα (2), Κηφισιά (3), Κορωπί (2), Λαύριο (1), Μαρούσι (7), Μέγαρο (1), Μελίσσια (1), Μοσχάτο (3), Ν. Ερυθραία (1), Ν. Ηράκλειο (6), Ν. Ιωνία (7), Ν. Κηφισιά (1), Ν.

ΓΡΑΦΗΜΑ 5
Σύλλογοι «Αθλητισμού-Σπορ» (%)

Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

με αναπηρία («Αθλητικός Όμιλος Κωφαλάλων»). Ενδιαφέρον στοιχείο για τους συγκεκριμένους συλλόγους, που εμφανίζουν το ίδιο ποσοστό για τα έτη 1949 και 1967, αποτελεί η εξέλιξη αυτών οι οποίοι δημιουργούνται από φιλάθλους. Οι εν λόγω σύλλογοι, που αποτελούν το 19,16% στο σύνολο της κατηγορίας, αφορούν οργανωτικές πρωτοβουλίες που αναλαμβάνονται σε επιμέρους τοπικές κοινωνίες, όπως π.χ. ο «Σύνδεσμος Χαλανδρέων Φιλάθλων Οπαδών Ολυμπιακού (1963), ο «Σύλλογος Καλογρέζας Φιλάθλων ΑΕΚ» (1965) και ο «Σύνδεσμος Παναθηναϊκών Οπαδών Βύρωνος» (1966). Δημιουργούνται δε στην πλειονότητά τους (σε ποσοστό 89%) στη δεκαετία του 1960, δεδομένο που μαρτυρά για ορισμένες γενικότερες τάσεις στην εξέλιξη της φυσιογνωμίας της ελληνικής κοινωνίας.¹¹

Λιόσια (6), Ν. Σμύρνη (8), Ν. Φιλαδέλφεια (2), Ν. Φιλοθέη (1), Ν. Φωκαία (1), Ν. Χαλκηδόνα (1), Ν. Ψυχικό (2), Π. Φάληρο (3), Παιανία (1), Παπάγου (1), Περιστέρι (9), Πετρούπολη (1), Πολύδροσο (1), Σγάλα Ωρωπού (1), Σκαραμαγκάς (1), Σούρμενα (1), Σπάτα (1), Σταυρός Αττικής (1), Ταύρος (3), Τερψιθέα (1), Τουρκοβούνια (1), Υμηττός (1), Φάληρο (1), Φιλοθέη (1), Χαϊδάρι (3), Χαλάνδρι (5), Χολαργός (2) και Ψυχικό (1). Θα πρέπει να σημειωθεί στο σημείο αυτό πως οι συγκεκριμένες περιοχές δεν εξαντλούν το σχετικό κατάλογο, καθώς ένας αριθμός συλλόγων γονέων και κηδεμόνων αναφέρεται σε εκπαιδευτική περιφέρεια η οποία, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, δεν ήταν εφικτό να αντιστοιχισθεί με την περιοχή του Λεκανοπεδίου στην οποία παραπέμπει.

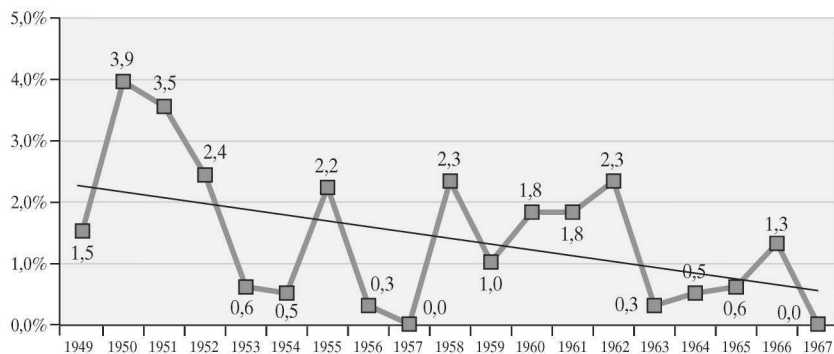
11. Η έντονη παρουσία των αθλητικών θεαμάτων, με πρώτο αναμφίβολα αυτό του ποδοσφαίρου, θα σφραγίσει την κοινωνική, την οικονομική και την πολιτιστική ατμόσφαιρα στη δεκαετία του 1960, διαδικασία η οποία θα επικυρωθεί και με την παρατηρούμενη αύξηση των συλλόγων φιλάθλων. Ενδεικτική των εξελίξεων είναι και η ίδρυση το 1958 του Οργανισμού Προγνωστικών Αγώνων Ποδοσφαίρου (ΟΠΑΠ), με στόχο να οργανώσει και να λει-

Μια άλλη κατηγορία είναι οι σύλλογοι «ασθένειας-αναπηρίας», αυτοί, δηλαδή, οι οποίοι δημιουργούνται με αναφορά σε ασθένεια, αναπηρία ή πάθηση των μελών τους. Το Γράφημα 6 αποτυπώνει την εξέλιξή τους στο διάστημα 1949-1967.

Παρά την πτωτική τάση τους, οι εν λόγω σύλλογοι εμφανίζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς η εσωτερική τους σύνθεση αποκαλύπτει σημαντικές πτυχές της μετεμφυλιακής περιόδου. Ειδικότερα, οι σύλλογοι «ασθένειας-αναπηρίας» που αναφέρονται σε οργανική ασθένεια (τύφωση, διαβήτης, καρκίνος κ.λπ.) αποτελούν μόλις το 28,36%, ενώ στην πλειονότητά τους (55,22%) είναι σύλλογοι αναπήρων με αναφορά στον Πόλεμο, την Κατοχή, την Αντίσταση και τον Εμφύλιο. Ένας δε εξ αυτών έχει ως γενέθλιο τόπο τη Μικρασιατική Καταστροφή.¹² Η δημιουργία των εν λόγω συλλόγων δεν περιορίζεται στα πρώτα μετά τη λήξη του Εμφυλίου χρόνια, αλλά εκτείνεται μέχρι και τη δεκαετία του 1960 (π.χ. δημιουργία το 1966 της «Ένωσης Ηγετικών Στελεχών Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου Ελλάδος»). Ένα μικρότερο ποσοστό (7,46%) αφορά σε συλλόγους αναπήρων στρατιωτικών και μελών των σωμάτων

ΓΡΑΦΗΜΑ 6

Σύλλογοι «Ασθένειας-Αναπηρίας» (%)

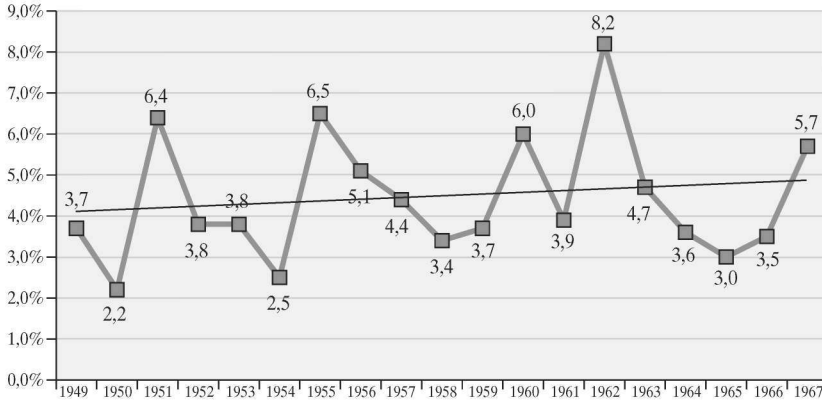

Πηγή: Προτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

τουρηγίσει το Δελτίο Προγνωστικών Ποδοσφαιρικών Αγώνων (ΠΡΟ-ΠΟ). Το εν λόγω παιχνίδι, που θεσπίστηκε την επόμενη χρονιά (1959) και προκάλεσε ενστάσεις και συζητήσεις στον Τύπο της εποχής υπήρξε και το μοναδικό για 30 χρόνια (1959-1989), ενώ μετέπειτα –και σε διάστημα μόλις δεκατριών ετών (1990-2003)– θα εισαχθούν 9 νέα παιχνίδια!

12. Πρόκειται για το «Σύλλογο των εν τη Αττική Διαμενοούντων Αναπήρων-Τραυματιών Πολεμιστών Μ. Ασίας».

ΓΡΑΦΗΜΑ 7
Σύλλογοι «Γραμμάτων-Επιστημών-Τεχνών» (%)

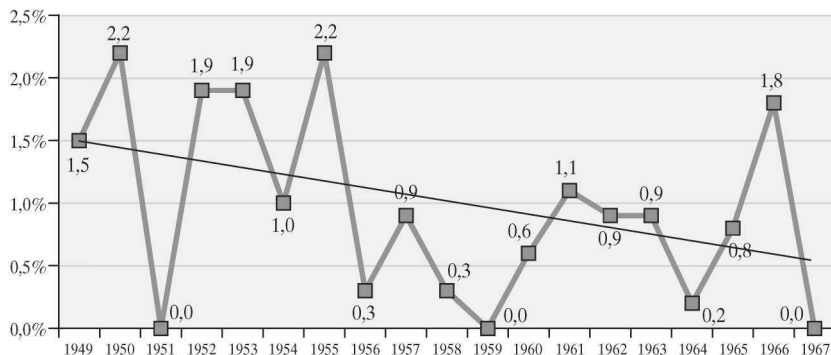
Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

ασφαλείας. Δηλωτική των εξελίξεων σε επίπεδο κοινωνίας και οικονομίας στη μεταπολεμική Ελλάδα αποτελεί και η ίδρυση το 1962 της «Ένωσης Θυμάτων Οικοδομικής Αθηνών», ένας από τους τέσσερις συλλόγους που δημιουργούνται με αναφορά στην πολιτική αναπηρία και το αίτημα συλλογικής δράσης για την αρωγή της. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του «Συνδέσμου θυμάτων πολέμου και λοιπών οικιστών Μαγκαράνας Κ. Πεύκης “Ο Άγιος Κωνσταντίνος”», καθώς αποτελεί, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, τμήμα μιας γενικότερης θεματικής κατηγορίας η οποία μπορεί να συσταθεί στο εσωτερικό των προτεινόμενων κατηγοριών. Ως σύλλογος, εν προκειμένω, ο οποίος συνδέει την αποκατάσταση των θυμάτων του πολέμου με την κατοχύρωσή τους ως οικιστών μιας συγκεκριμένης περιοχής που χρήζει της αναγνώρισης και της μέριμνας του κράτους.

Στο Γράφημα 7 αποτυπώνεται η πορεία των συλλόγων «Γραμμάτων-Επιστημών-Τεχνών». Πρόκειται για συλλόγους που δραστηριοποιούνται στα αντίστοιχα πεδία και οι οποίοι ακολουθούν, έστω και ελαφρά, ανοδική πορεία. Καταλαμβάνουν δε, όπως ήδη σημειώθηκε, την έβδομη θέση στο σύνολο των συλλόγων με ποσοστό 4,39%.

Με στόχο να διατυπωθούν υποθέσεις εργασίας για τη φυσιογνωμία της ελληνικής κοινωνίας της μετεμφυλιακής περιόδου και, ειδικότερα, για την εμπλοκή των γυναικών σε συλλογικές δραστηριότητες κατασκευάστηκε η κατηγορία σύλλογοι «γυναικών». Πρόκειται για συλλό-

ΓΡΑΦΗΜΑ 8
Σύλλογοι «Γυναικών» (%)

Πηγή: Προτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

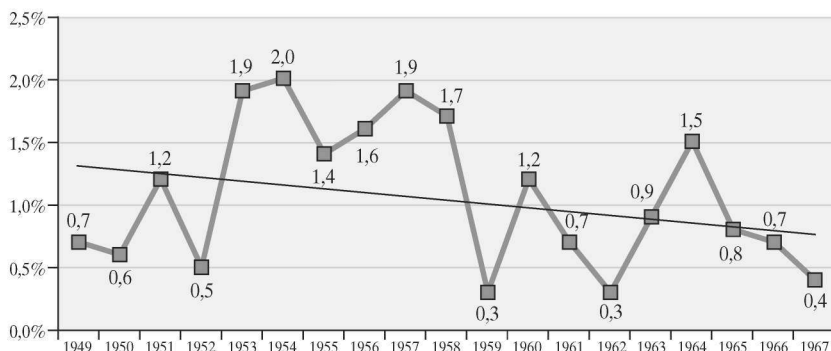
γους στους οποίους δραστηριοποιούνται αποκλειστικά γυναίκες, χωρίς ωστόσο αυτό να συνεπάγεται ότι οι τελευταίες συγκροτούν ενιαία και ομοιογενή κατηγορία ή ότι οι σύλλογοι που δημιουργούν δεν μπορούν να ταξινομηθούν σε άλλες θεματικές κατηγορίες. Το Γράφημα 8 αποτυπώνει την εξέλιξη των εν λόγω συλλόγων.

Οι σύλλογοι «γυναικών» στην πλειονότητά τους παραπέμπουν στα παραδοσιακά πρότυπα για το ρόλο και τη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία. Με εξαίρεση αυτούς οι οποίοι σχετίζονται αμιγώς με επάγγελμα ή απασχόληση, οι οποίοι και αποτελούν το 14,89% του συνόλου, οι υπόλοιποι αναφέρονται σε συλλόγους θρησκευτικούς (12,77%), φιλανθρωπίας (19,15%) και συντηρητικής πολιτικής-ιδεολογίας (10,64%), όπως, παραδείγματος χάρη, το «Σωματείο Πνευματικής Ανάπτυξης Ελληνίδων» και η «Πανελλήνιος Ένωση Εθνικοφρόνων Ελληνίδων “Η Αθηνά”». Ενδεικτικό δε των παραδοσιακών σεξιστικών προτύπων που κυριαρχούν είναι και η ύπαρξη δύο συλλόγων με αμιγώς ετεροπροσδιορισμένη ταυτότητα. Εν προκειμένω, η «Ένωση Γυναικών Ελλήνων Αστυνομικών» και ο «Μορφωτικός σύλλογος κυριών συνοικισμού δημοσίων υπαλλήλων και αξιωματικών Ψυχικού “Ο Άγιος Νεκτάριος”», αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα συλλογικής δράσης, η οποία αναλαμβάνεται με γνώμονα την «ιδιότητα» των μελών τους ως σύζυγοι ανδρών συγκεκριμένου επαγγέλματος.

Διακριτή θεματική κατηγορία συγκροτούν και οι σύλλογοι «διακρατικών σχέσεων», ήτοι αυτοί οι οποίοι αναφέρονται σε συνεργασίες μεταξύ Ελλάδας και άλλων χωρών (π.χ. «Ελληνο-καναδικός Σύνδε-

ΓΡΑΦΗΜΑ 9

Σύλλογοι «Διακρατικών Σχέσεων» (%)

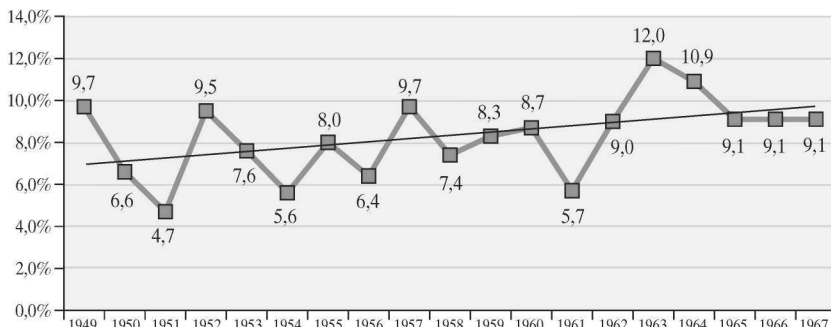
Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

σμος», «Ελληνοαμερικανική Ένωση», κ.λπ.). Αποτελούν το 1,04% του συνόλου και εκφράζουν τις διασυνδέσεις της χώρας με το εξωτερικό περιβάλλον της. Το Γράφημα 9 αποτυπώνει την εξέλιξή τους.

Στην κατηγορία «ειδικών θεμάτων» εντάσσονται οι σύλλογοι με ειδικούς στόχους και αυτοί οι οποίοι δεν μπορούν να καταταχθούν, με βάση τον τίτλο τους, σε ορισμένη κατηγορία. Πρόκειται για ιδιαίτερα σημαντική κατηγορία, καθώς περιλαμβάνει συλλόγους οι οποίοι απεικονίζουν χαρακτηριστικές πτυχές της μετεμφυλιακής ελληνικής κοινωνίας και της δυναμικής της. Το Γράφημα 10 αποτυπώνει την εξέλιξή τους.

ΓΡΑΦΗΜΑ 10

Σύλλογοι «Ειδικών Θεμάτων» (%)

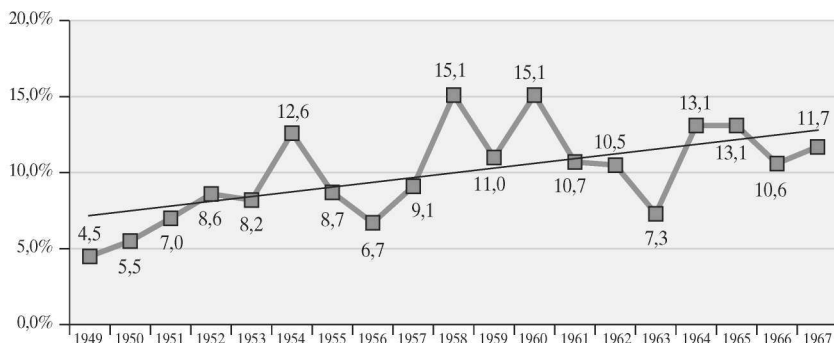
Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

Η πρώτη υποκατηγορία που μπορεί να διακριθεί στο πλαίσιο των συγκεκριμένων συλλόγων αφορά σε ζητήματα γης-κατοικίας, η οποία και συγκροτεί την πλειονότητα με ποσοστό 12,83%. Η δράση των εν λόγω συλλόγων, όπως έχει ήδη σημειωθεί, αναφέρεται στη στέγαση-κατοικία των μελών τους και περιλαμβάνει αστέγους, αγοραστές οικοπέδων, ακτήμονες, κατοίκους οικισμών, ιδιοκτήτες ακινήτων εντός και εκτός σχεδίου πόλης, κ.λπ. Η δεύτερη υποκατηγορία αφορά σε συλλόγους πολεμιστών. Πρόκειται για κατηγορία συλλόγων με ποσοστό 9,29%, η οποία περιλαμβάνει πολεμιστές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, της Εθνικής Αντίστασης, του Εμφυλίου και του πολέμου στην Κορέα, καθώς και πληγέντες από τους εν λόγω πολέμους. Τμήμα δε εξ αυτών έχει ευδιάκριτη πολιτική χροιά και αντικομμουνιστικό χαρακτήρα, όπως ο «Σύλλογος θυμάτων εκ του κομμουνισμού Μεσσηνίων “Η Πηγάδα του Μελιγαλά”» (1961), ο «Πανελλήνιος σύνδεσμος εργαζομένων πολεμιστών [...] 1940-1941 και αντισυμμοριακού αγώνος» (1960), ο «Σύνδεσμος επαναπατρισθέντων Ελλήνων στρατιωτικών συλληφθέντων κατά τον συμμοριτοπόλεμον και κρατούντων εν Αλβανία “Η Ανάστασις”» (1957) και ο «Πανελλήνιος σύνδεσμος πολεμιστών καταστολής ανταρσίας και προστατευομένων Ν. 751/48». Ακολουθεί, με ποσοστό 6,19%, η υποκατηγορία των συλλόγων οι οποίοι δημιουργούνται από εφέδρους αξιωματικούς και λοιπά μέλη των ενόπλων δυνάμεων, με τμήμα εξ αυτών να αναφέρεται σε εφέδρους κοινής καταγωγής και προέλευσης, οι σύλλογοι που δημιουργούνται από πρόσφυγες (4,87%) και στην πλειονότητά τους επιδιώκουν να αποκτήσουν στέγη για τα μέλη τους, οι σύλλογοι με αναφορά στο αυτοκίνητο (ιδιοκτήτες ΙΧ) και ποσοστό 3,54% και, τέλος, οι σύλλογοι που αναφέρονται στη νεολαία με ποσοστό 1,99%.

Πολυπληθής κατηγορία που καταλαμβάνει, όπως ήδη σημειώθηκε, την τρίτη θέση στο σύνολο των συλλόγων αποτελούν οι «εξωραϊστικοί-μορφωτικοί» σύλλογοι. Το Γράφημα 11 αποτυπώνει την εξέλιξή τους.

Η εν λόγω κατηγορία συλλόγων απεικονίζει τη βασική μέριμνα των κατοίκων για τον περιβάλλοντα οικιστικό χώρο και αντανakλά την περίοπτη θέση που καταλαμβάνει η (ιδιόκτητη) κατοικία στο εγχώριο κοινωνικό φαντασιακό. Το ενδιαφέρον στοιχείο στους εν λόγω συλλόγους, ξέχωρα από τη σημαντική αριθμητική παρουσία τους, είναι το μεγάλο ποσοστό αυτών οι οποίοι αναφέρονται σε οικισμούς και στην προσπάθεια των ενδιαφερομένων να κατοχυρώσουν τη θέση τους. Σε ποσοστό 12,59% οι «εξωραϊστικοί-μορφωτικοί» σύλλογοι αφορούν ενώσεις κατοίκων οικισμών και περιοχών άμεσου ενδιαφέροντος δόμησης. Σύλλογοι, λόγου χάρη, όπως ο «Εξωραϊστικός Σύλλογος Οικιστών και

ΓΡΑΦΗΜΑ 11
Σύλλογοι «Εξωραϊστικοί-Μορφωτικοί» (%)

Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

Οικοπεδούχων Άνω Γλυφάδας», ο «Εκπολιτιστικός Σύλλογος Ιδιοκτητών Οικοπέδων Περιοχής Παληάγιαννης» και ο «Προοδευτικός και Εξωραϊστικός Σύλλογος Παραθεριστών Οικοπεδούχων Ν. Μάκρης», αποτελούν τυπικές περιπτώσεις συλλόγων που επιδιώκουν να κατοχυρώσουν τη θέση των οικιστών μελών τους και να προωθήσουν γενικότερα τα συμφέροντά τους. Εκτός όμως από τους συλλόγους οι οποίοι αναφέρονται σε οικισμούς, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ύπαρξη δεκατριών συλλόγων, κυρίως επιμορφωτικών, οι οποίοι αναφέρονται αποκλειστικά στη νεολαία.¹³ Οι συγκεκριμένοι σύλλογοι νεολαίας, που όπως ήδη σημειώθηκε εμπεριέχονται και σε άλλες θεματικές κατηγορίες, δημιουργούνται όλοι μετά το 1957 και, κυρίως, στη δεκαετία του 1960, στοιχείο που συνηγορεί στη διαπίστωση πως στη δεδομένη (εγχώρια και διεθνή) συγκυρία η νεολαία αναδεικνύεται σε αντικείμενο προβληματισμού και ενδιαφέροντος (Αβδελά, 2005).

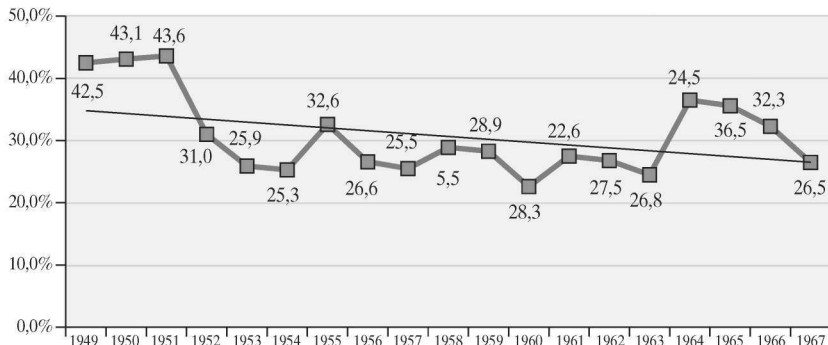
Το Γράφημα 12 που ακολουθεί απεικονίζει την πολυπληθέστερη ομάδα συλλόγων, αυτών οι οποίοι δημιουργούνται με αναφορά στο επάγγελμα ή την απασχόληση.

Τα σταθερώς υψηλά ποσοστά των «επαγγελματικών» συλλόγων πιστοποιούν για την κεντρική θέση του επαγγέλματος στη συλλογική

13. Σύλλογοι, λόγω χάρις, όπως ο «Επιμορφωτικός Σύλλογος Νέων Ηρακλείου Αττικής» (1957), ο «Επιμορφωτικός Σύλλογος Νέων Ταύρου» (1960), η «Εθνική Μορφωτική Ένωση Νέων» (1961) και ο «Μορφωτικός Σύνδεσμος Νέων Παλαιού Φαλήρου» (1965), αποτελούν ενδεικτικές περιπτώσεις στο σχετικό κατάλογο.

ΓΡΑΦΗΜΑ 12

Σύλλογοι «Επαγγέλματος-Απασχόλησης» (%)

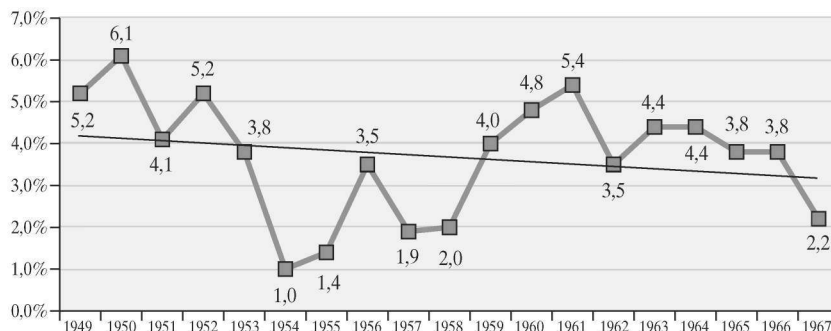

Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

δράση που αναπτύσσουν τα άτομα στην πρωτεύουσα τη δεδομένη περίοδο. Είναι δε χαρακτηριστική η ένταση των σχετικών οργανωτικών πρωτοβουλιών στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, όπως και στην περίοδο των κυβερνήσεων της Ε.Κ. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν, επίσης, και οι υποκατηγορίες που εντοπίζονται στο εσωτερικό των εν λόγω συλλόγων. Μπορεί, εν προκειμένω, να διακριθούν σύλλογοι «επαγγέλματος-απασχόλησης» με έντονο πολιτικό-ιδεολογικό περιεχόμενο (π.χ. «Σωματείο Εργατών και Τεχνιτών Εθνικοφρόνων» και «Εθνική Ένωση Εθνικοφρόνων Υπαλλήλων Εργατών»), σύλλογοι με αναφορά στην κατοικία και τη γη («Σύλλογος Αστέγου Προσωπικού Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος» και «Σύλλογος Ακτημόνων Γεωργών Καλλιεργητών Κάτω Χαλανδρίου»), σύλλογοι με αναφορά στον Πόλεμο («Πανελλήνιος Σύνδεσμος Υπαλλήλων ΟΤΕ Πολεμιστών Ν. 751/48 και 1836/51»), ενώ δεν λείπουν και σύλλογοι που συγκροτούνται από πληγέντες, όπως ο «Σύνδεσμος Πληγέντων Επαγγελματιών Στερεών Καυσίμων», ο «Πανελλήνιος Σύλλογος Πληγέντων Πτυχιούχων Βοηθών Φαρμακείων» και ο «Σύλλογος Καπνεμπόρων Ζημιωθέντων παρά των Γερμανών κατά την Κατοχή». Τέλος, εντύπωση προκαλεί η σύσταση και λειτουργία συλλόγων όπως η «Ένωση Συνεταιρισμένων Φαρμακεμπόρων Αθηνών Στερουμένων Αδείας» (1955), η οποία υπογραμμίζει ορισμένες γενικότερες πλευρές της πολιτικότητας που διαπνέει την εγχώρια συλλογική διεκδίκηση και τη φυσιογνωμία της.

Η επόμενη θεματική κατηγορία είναι οι «θρησκευτικοί σύλλογοι» που αριθμούν συνολικά εκατόν ενενήντα επτά (197) οργανώσεις. Το Γράφημα 13 αποτυπώνει την εξέλιξή τους στο διάστημα 1949-1967.

ΓΡΑΦΗΜΑ 13
Σύλλογοι «Θρησκευτικοί» (%)

Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

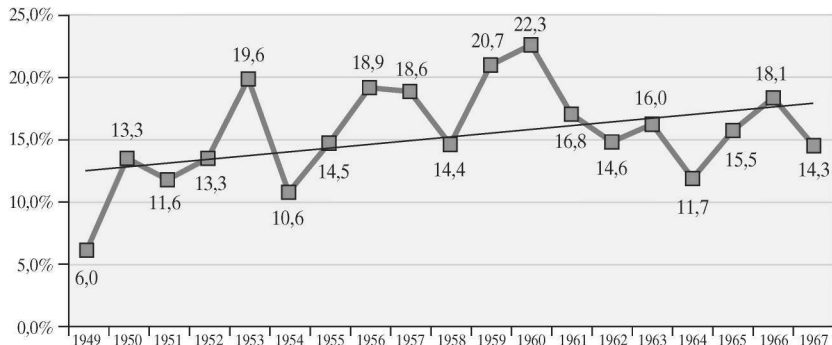
Οι «θρησκευτικοί σύλλογοι» εμφανίζουν πτωτική πορεία. Αξιοσημείωτο γεγονός ωστόσο είναι ότι η σημαντική κάμψη που σημειώνουν στην πενταετία 1954-1958 αποδεικνύεται πρόσκαιρη. Τα υψηλότερα ποσοστά που εμφανίζουν στη δεκαετία του 1960 σε σχέση με την εν λόγω πενταετία είναι δηλωτικά της συνθετότητας της ελληνικής κοινωνίας και ακυρώνουν προσεγγίσεις που εντάσσουν τις σχετικές δράσεις και πρωτοβουλίες στους αυτοματισμούς του κοινωνικού και οικονομικού εκσυγχρονισμού. Σε σημαντικό ποσοστό οι «θρησκευτικοί σύλλογοι» αφορούν οργανώσεις για την ανέγερση ή την αναστήλωση ναών (15,73%), τρεις σύλλογοι αναφέρονται στη νεολαία (π.χ. «Θρησκευτικός Όμιλος Νέων Αγίου Αρτεμίου Αθηνών»), ενώ οκτώ σύλλογοι σχετίζονται με συνδικαλιστικές παρατάξεις (π.χ. «Χριστιανική Συνδικαλιστική Οργάνωση Εργατοτεχνιτών Οικοδομικών Εργασιών Αθηνών-Πειραιώς και Περιχώρων»).¹⁴

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σύλλογοι «καταγωγής-προέλευσης», οι οποίοι δημιουργούνται από άτομα με κοινή καταγωγή και προέλευση. Η σημασία των εν λόγω συλλόγων είναι διττή: αφενός, αντανακλούν τις υψηλές μεταναστευτικές ροές μετεμφυλιακά προς την

14. Στους «θρησκευτικούς συλλόγους» δεν συμπεριλήφθησαν αυτοί οι οποίοι δημιουργούνται με αναφορά στο δωδεκάθεο και την αρχαιοελληνική γενικότερα παράδοση την οποία και επιχειρούν να αναδείξουν-εξιμνήσουν. Σύλλογοι, λόγω χάρη, όπως ο «Όμιλος Αρχαιοφίλων "Η Αθήνη"» (1957), αποτελούν ενδεικτικές περιπτώσεις.

ΓΡΑΦΗΜΑ 14

Σύλλογοι «καταγωγής-προέλευσης» (%)

Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

περιοχή της Πρωτεύουσας και, αφετέρου, πληροφορούν για τη δράση και τη συμπεριφορά των μεταναστών προς τους τόπους καταγωγής τους. Το Γράφημα 14 αποτυπώνει την εξέλιξή τους.

Όπως παρατηρούμε, οι σύλλογοι «καταγωγής-προέλευσης» ακολουθούν ανοδική τροχιά, δεδομένο που πιστοποιεί την έντονη εσωτερική μετανάστευση προς την περιοχή της Πρωτεύουσας, αλλά κυρίως την τάση των εγχώριων μεταναστών να διατηρούν δεσμούς με τους τόπους καταγωγής τους. Μικρό ποσοστό εξ αυτών αποτελείται από συλλόγους προσφύγων (Ρουμανίας ή Ρωσίας), ενώ στο σύνολό τους οι σύλλογοι καλύπτουν γεωγραφικά διάφορες περιοχές της χώρας.

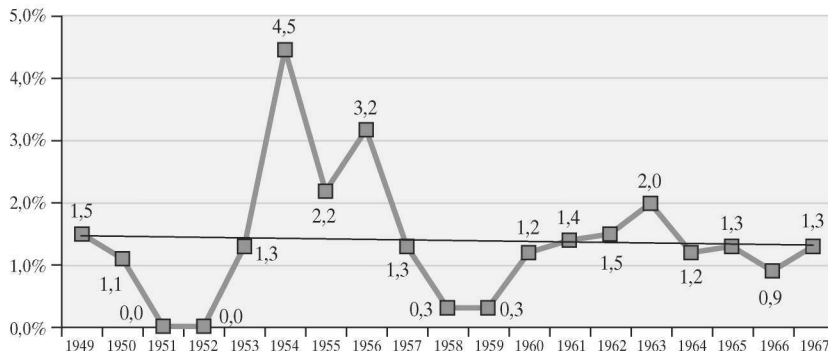
Η επόμενη κατηγορία αναφέρεται σε συλλόγους «κοινωνικής προσφοράς-φιλανθρωπίας», οι οποίοι αποτελούν το 1,36% του συνόλου. Το Γράφημα 15 αποτυπώνει την εξέλιξή τους.

Το ενδιαφέρον στοιχείο στην εξέλιξη των συλλόγων «κοινωνικής προσφοράς-φιλανθρωπίας» έγκειται στη σημαντική τους ανάπτυξη στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1950, δεδομένο που ενδεχομένως συνδέεται με τη γενικότερη προσπάθεια του ελληνικού κράτους, ιδίως του Στέμματος, για φιλανθρωπικές δράσεις με στόχο να αμβλυνθούν οι συνέπειες των δύο πολέμων.¹⁵ Δύο δε εξ αυτών έχουν ως αντικείμενο τη νεολαία και

15. Οι φιλανθρωπικές δραστηριότητες του Στέμματος, με τους περιώνυμους Οργανισμούς, προκαλούσαν προστριβές και αντιδράσεις από διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες που θύγονταν. Χαρακτηριστική από την άποψη αυτή είναι η διαμαρτυρία της «Πανελληνίας

ΓΡΑΦΗΜΑ 15

Σύλλογοι «κοινωνικής προσφοράς-φιλανθρωπίας» (%)

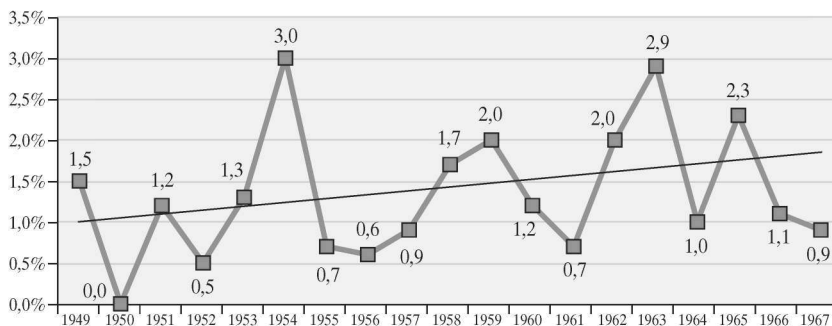
Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

δημιουργούνται το 1956 και το 1961 («Πανελλήνιος Ένωση Προστασίας Νεότητας» και «Αθηναϊκός Όμιλος Προστασίας Νεότητας», αντίστοιχα).

Την επόμενη κατηγορία συστήνουν οι σύλλογοι «μουσικής-καλλιτεχνίας», οι οποίοι αποτελούν το 1,42% του συνόλου. Το Γράφημα 16 αποτυπώνει την εξέλιξή τους.

ΓΡΑΦΗΜΑ 16

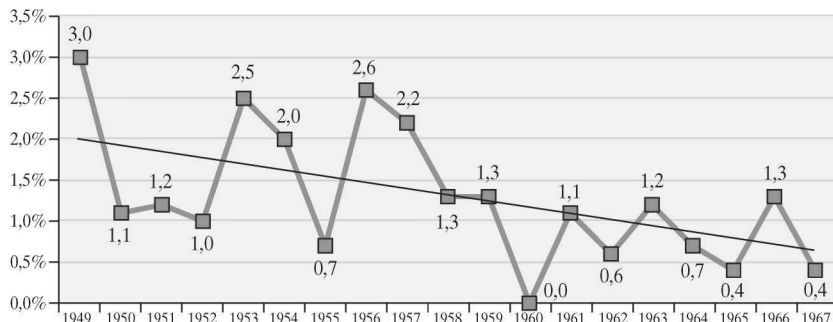
Σύλλογοι «μουσικής-καλλιτεχνίας» (%)

Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

Ένωσης Κινηματογραφιστών» κατά του Βασιλικού Εράνου που δημοσιοποιήθηκε από τις στήλες της *Ελευθερίας*. Βλ. εφημερίδα *Ελευθερία*, 28 Φεβρουαρίου 1960, σ. 1 και σ. 5, καθώς και το πρωτοσέλιδο άρθρο της εφημερίδας σχετικά με τους σχετικούς Οργανισμούς του Στέμματος.

ΓΡΑΦΗΜΑ 17
Σύλλογοι «πολιτικής-ιδεολογίας» (%)

Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

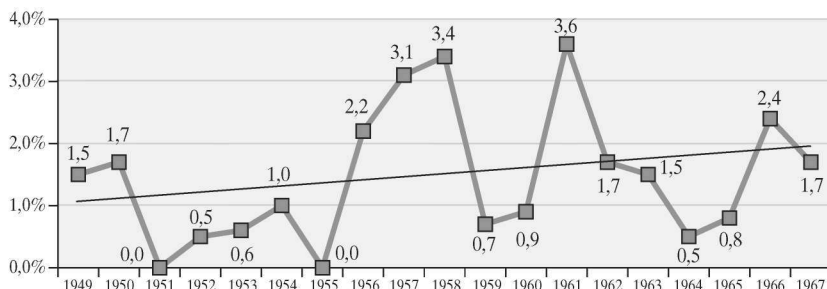
Παρά το μικρό ποσοστό τους, οι σύλλογοι «μουσικής-καλλιτεχνίας» ακολουθούν ανοδική πορεία, δεδομένο που απεικονίζει γενικότερες κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις και το ενδιαφέρον των πολιτών της πρωτεύουσας για εμπλοκή στα συγκεκριμένα πεδία ενδιαφέροντος.

Η επόμενη κατηγορία αφορά σε συλλόγους «πολιτικής-ιδεολογίας», οι οποίοι αποτελούν το 1,19% του συνόλου. Πρόκειται για συλλόγους με αμιγώς πολιτική ή ιδεολογική στόχευση και η εξέλιξή τους αποτυπώνεται στο Γράφημα 17.

Οι σύλλογοι «πολιτικής-ιδεολογίας» αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία, καθώς δημιουργούνται στο πλαίσιο μιας αναμφίβολα ιδιότυπης πολιτειακής συγκρότησης (Αλιβιζάτος, 1986). Παρά τις προφανείς δυσκολίες, ωστόσο, η πτωτική τάση που εμφανίζουν ενδεχομένως είναι δηλωτική για τη γενικότερη σχέση που αναπτύσσουν οι πολίτες με την πολιτική, καθώς και τη θέση που αυτή καταλαμβάνει στο δεδομένο σύστημα αξιών, βλέψεων και επιδιώξεων που συγκροτείται μεταπολεμικά. Ως επί το πλείστον, οι σύλλογοι «πολιτικής-ιδεολογίας» παραπέμπουν σε εθνικιστικές-αντικομμουνιστικές πρωτοβουλίες, χωρίς ωστόσο να εκλείπουν και πολιτικά αντίθετες –αν και ελάχιστες– περιπτώσεις, όπως, λόγου χάρη, αυτές με αναφορά στην Ένωση Κέντρου (Ε.Κ.).¹⁶ Αιτία δημιουργίας για σημαντικό αριθμό συλλόγων και πρωταρχική τους επιδίωξη αποτελούν τα

16. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι οι «Φίλοι της Ένωσης Κέντρου Ηρακλείου Αττικής» (1966), η «Πανελληνίως Ένωσης Βενιζελικών Φιλελευθέρων» (1965) και ο «Δημοκρατικός Σύλλογος Ενώσεως Κέντρου Ελλάδος» (1965).

ΓΡΑΦΗΜΑ 18
Σύλλογοι «σπουδάζουσας νεολαίας» (%)

Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

ζητήματα ηθικής τάξης, όπως, παραδείγματος χάρι η «Πανελλήνια Ένωση Ηθικής Προστασίας», ο «Πανελλήνιος Σύνδεσμος Ηθικοκοινωνικής Αναγέννησης» και η «Εταιρεία Αναστήλωσης των Ηθικών Αξιών». Ενδιαφέρον στοιχείο, τέλος, είναι ότι τρεις σύλλογοι αφορούν σε εθνικιστική κατά βάση δράση νεολαίας,¹⁷ ενώ ένας σύλλογος αναφέρεται στην προστασία της (π.χ. «Πανελλήνια Ένωση Προστασίας Νέας Γενιάς»).

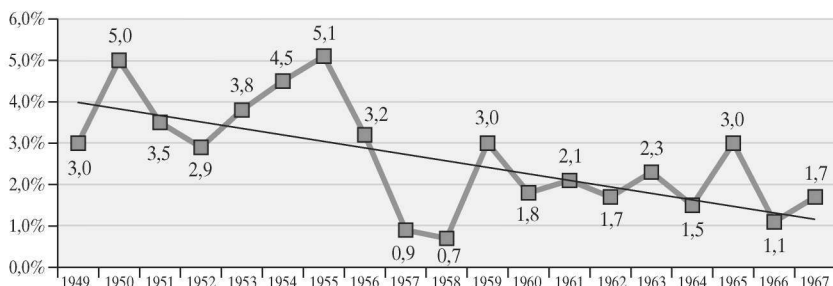
Η επόμενη κατηγορία συγκροτείται από συλλόγους «Σπουδάζουσας Νεολαίας», οι οποίοι αποτελούν το 1,57% του συνόλου. Το Γράφημα 18 αποτυπώνει την εξέλιξη τους.

Όπως παρατηρούμε, οι σύλλογοι «σπουδάζουσας νεολαίας» ακολουθούν ανοδική τροχιά, ενώ ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι αυξάνουν μετά το 1955, περίοδο κατά την οποία αναπτύσσονται οι αγώνες της νεολαίας για την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο στους εν λόγω συλλόγους είναι ότι σχεδόν οι μισοί (45,78%) αφορούν νεολαίους κοινής καταγωγής. Πρόκειται, δηλαδή, για συλλόγους «σπουδάζουσας νεολαίας», οι οποίοι δευτερευόντως είναι σύλλογοι «καταγωγής-προέλευσης», με ότι αυτό συνεπάγεται για τη φυσιογνωμία και τη δράση τους.

Η προτελευταία θεματική κατηγορία αφορά σε συλλόγους «συνταξιούχων-αποστράτων», οι οποίοι αποτελούν το 2,39% του συνόλου. Το Γράφημα 19 απεικονίζει την εξέλιξη τους.

17. Πρόκειται για τους συλλόγους «Οι Νέοι της Ελλάδος. Εθνική Αναδημιουργική Εξόρμησις» (1950), την «Εθνική Νεολαία» (1958) και τη «Νεολαία Εθνικής Δράσης» (1966).

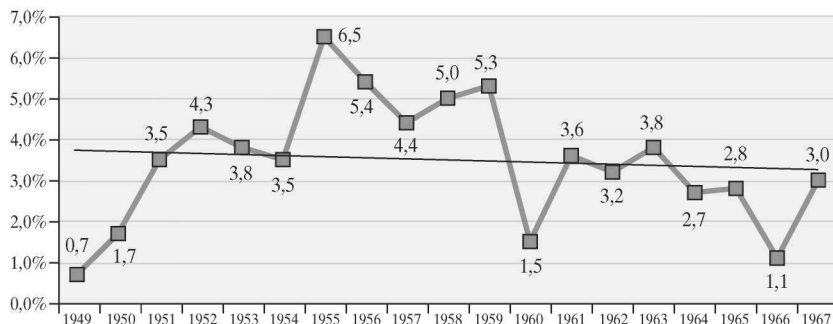
ΓΡΑΦΗΜΑ 19
Σύλλογοι «συνταξιούχων-αποστράτων» (%)

Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

Οι σύλλογοι «συνταξιούχων-αποστράτων» εμφανίζουν πτωτική τάση, καθώς στη δεκαετία του 1960 υποκατηγορίες συνταξιούχων, όπως αυτές των στρατιωτικών και των ασθενών-αναπήρων, μειώνονται αισθητά ή εξαλείφονται. Στην πλειονότητά τους πρόκειται για συλλόγους συνταξιούχων με αναφορά σε κάποιο επάγγελμα ή απασχόληση και, δευτερευόντως, σε απόστρατους με αναφορά στον εμφύλιο ή και σε προώθιστηρη περίοδο (π.χ. η «Ένωση των Απομακρυσμένων Αξιωματικών 1933-1935»). Εντύπωση, τέλος, προκαλούν συλλογικές πρωτοβουλίες όπως ο «Σύλλογος εθελουσίως εξελθόντων υπαλλήλων Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος έτους 1954-1955», ο οποίος μαρτυρά την ιδιαίτερη βούληση που συντρέχει για συλλογική δράση καθώς και για την αναγνώριση της σημασίας της.

ΓΡΑΦΗΜΑ 20
Σύλλογοι «ψυχαγωγίας-χόμπυ-φυσιολατρίας» (%)

Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

Τελευταία κατηγορία είναι οι σύλλογοι «ψυχαγωγίας-χόμπυ-φυσιολατρίας», οι οποίοι αποτελούν το 3,37% του συνόλου. Η εξέλιξή τους απεικονίζεται στο Γράφημα 20.

Οι σύλλογοι «ψυχαγωγίας-χόμπυ-φυσιολατρίας» εμφανίζουν σταθερότητα στο χρόνο και αποτελούν βασική συνιστώσα της εγχώριας συλλογικής δράσης στη μετεμφυλιακή περίοδο. Χαρακτηριστική περίπτωση οργανωτικής πρωτοβουλίας που συγκροτείται με βάση την ψυχαγωγία των μελών της αποτελεί ο «Σύλλογος τακτικών παραθεριστών Καβουρίου (Βουλιαγμένης)», ενώ δηλωτική του εξαστισμού και των σύγχρονων συνθηκών αποτελεί και η ίδρυση το 1956 της «Αθηναϊκής Λέσχης Βέσπα» και του «Πανελλήνιου Ομίλου Μοτοσικλετιστών».

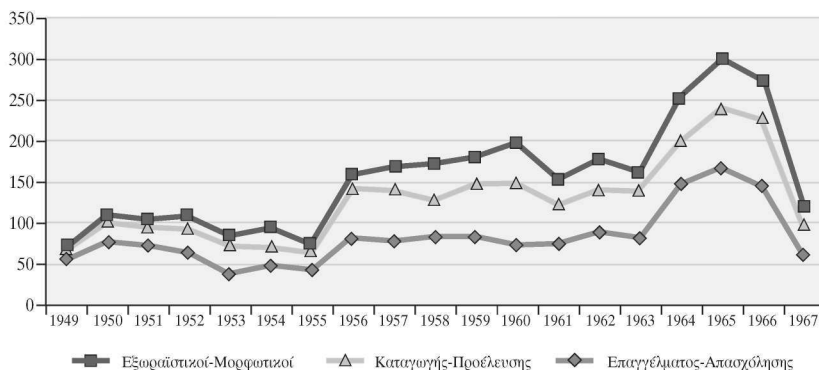
2. ΣΥΛΛΟΓΟΙ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗ ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΗ ΕΛΛΑΔΑ: ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δεν είναι δυνατή η ενδελεχής εξέταση των τρόπων με τους οποίους η δράση των συλλόγων επηρεάζει το πολιτικό σύστημα, ούτε επίσης και ο τρόπος με τον οποίο η εκάστοτε πολιτική συγκυρία και οι ιδιαίτερες συνθήκες που κομίζει εγγράφεται στη δυναμική και στην εξέλιξή τους. Τα ερωτήματα αυτά απαιτούν ξεχωριστές αναλύσεις, μελέτες περιπτώσεως και μακροχρόνια έρευνα σε βάθος. Αυτό που είναι εφικτό στο σημείο αυτό είναι να διατυπωθούν ορισμένες βασικές κατευθύνσεις έρευνας οι οποίες προκύπτουν από την ανάλυση των βασικών θεματικών πεδίων τα οποία κινητοποιούν μετεμφυλιακά την εγχώρια κοινωνική δράση. Σε ποιες βασικές συντεταγμένες στηρίζονται ως επί το πλείστον οι οργανωμένες συλλογικές επιδιώξεις που αναλαμβάνονται και ποια στοιχεία της εγχώριας φυσιογνωμίας και δυναμικής της ελληνικής κοινωνίας διαμορφώνουν; Ποιες γενικότερες μέριμνες και επιδιώξεις διαπερνούν σημαντικό αριθμό πρωτοβουλιών και πώς αυτές οι θεματικές επιλογές δράσης σχετίζονται με τα δεδομένα που θέτει η συγκυρία και η κοινωνικοοικονομική εξέλιξη γενικότερα;

Από την ανάλυση των διαθέσιμων στοιχείων προκύπτει ότι στις αυξομειώσεις που παρατηρούνται στην εξέλιξη της δημιουργίας των συλλόγων την περίοδο 1949-1967 δεν επενεργούν αποκλειστικά ορισμένες μόνο θεματικές κατηγορίες. Επίσης, αν και ο συνδυασμός των υποπεριόδων που παρατηρούνται στην εξέλιξη των συλλόγων με τη γενικότερη πολιτική συγκυρία παραμένει νόμιμη υπόθεση εργασίας, εντούτοις δεν τεκμηριώνεται πώς κάθε πολιτική συγκυρία ευνοεί συγκεκριμένου

ΓΡΑΦΗΜΑ 21

Εξέλιξη στο χρόνο των τριών μεγαλύτερων αριθμητικά
θεματικών συλλόγων (N)

Πηγή: Πρωτοδικείο Αθηνών (επεξεργασμένα στοιχεία).

είδους συλλογική οργάνωση. Για τη γενική εξέλιξη των συλλόγων και τις αυξομειώσεις της φαίνεται ωστόσο πως συμβάλλουν καθοριστικά οι τρεις αριθμητικά μεγαλύτερες κατηγορίες συλλόγων: οι «επαγγέλματος-απασχόλησης», οι «καταγωγής-προέλευσης» και οι «εξωραϊστικοί-μορφωτικοί». Το Γράφημα 21, σε συνδυασμό με το Γράφημα 2, είναι εξόχως αποκαλυπτικό.

Ανεξάρτητα, όμως, από τις αυξομειώσεις που εμφανίζει η εξέλιξη των συλλόγων και οι παράγοντες που την καθορίζουν, η περιγραφή των θεματικών κατηγοριών των συλλόγων που διενεργήθηκε προηγουμένως οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ανάπτυξή τους εδράζεται ως επί το πλείστον σε πέντε βασικούς άξονες: τον Πόλεμο (Παγκόσμιο και Εμφύλιο), την καταγωγή, το επάγγελμα, την κατοικία και σε ειδικά, πολιτιστικά και περιβαλλοντικά, κυρίως, ενδιαφέροντα.

Με αναφορά στον άξονα του (Εμφύλιου και Παγκόσμιου) Πολέμου δημιουργούνται σύλλογοι που εντοπίζονται στις κατηγορίες «ασθένειας-αναπηρίας», «ειδικών θεμάτων», «επαγγέλματος-απασχόλησης» και «συνταξιούχων-αποστράτων». Οι εν λόγω σύλλογοι, που εγείρουν αξιώσεις για επανορθωτική παρέμβαση του κράτους, δημιουργούνται καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου, γεγονός που μαρτυρά τις ιδιαιτερότητες και τη δυναμική της κοινωνικής διεκδίκησης που αναπτύσσεται μετεμφυλιακά. Όπως ήδη σημειώθηκε, οι πόλεμοι δεν εκπνέουν ως κίνητρο οργάνωσης για τη διεκδίκηση αιτημάτων λίγα χρόνια μετά το πέρας

τους, αλλά αποτελούν βασική αναφορά μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Με την έννοια αυτή, επομένως, το ενδιαφέρον ερώτημα που προκύπτει αφορά στη μελέτη των τρόπων με τους οποίους η ελληνική κοινωνία διαχειρίζεται τις πολεμικές περιπέτειες των ετών 1940-1949 μετά τη λήξη τους,¹⁸ στην επιχειρηματολογία που αναπτύσσουν οι φορείς των συγκεκριμένων συλλογικοτήτων ώστε να τύχουν της αρωγής του κράτους, καθώς και στις ιδεολογικές και πολιτικές διαστάσεις που διέπουν τις σχετικές διαδικασίες. Δεν πρέπει άλλωστε να λησμονείται πως η κοινωνική αξίωση ώστε να αναγνωριστεί εμπράκτως από το κράτος η συνεισφορά αυτών που συμμετείχαν στην «εθνική αντίσταση» δημιούργησε ένα πολιτικό κεφάλαιο το οποίο στη δεκαετία του 1980 αξιοποιήθηκε κατά κόρον από το ΠΑΣΟΚ και συνέβαλε στον καθορισμό των πολιτικών εξελίξεων.¹⁹

Οι σύλλογοι που εδράζονται στον άξονα του (Εμφύλιου και Παγκόσμιου) Πολέμου αποτελούν προϊόν της μετεμφυλιακής περιόδου (1949-1967) και βασικό χαρακτηριστικό της. Στην ανάπτυξη τους κατά μήκος της περιόδου θα συντελέσει η αμέριστη στοργή του κράτους και του πολιτικού προσωπικού των εθνικόφρονων δυνάμεων, καθώς η επαπειλούμενη κομμουνιστική επιβολή –πραγματική ή φανταστική, δεν έχει σημασία– τους παρείχε την αναγκαία νομιμοποιητική βάση και τους εμφάνιζε ως απαραίτητους και πολλαπλά χρήσιμους. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο πανελλήνιο συνέδριο των «Αναπήρων και Θυμάτων Υπαξιωματικών και Οπλιτών Στρατού (ξηράς-αέρος-θαλάσσης)», που διεξήχθη το Μάρτιο του 1961, παρέστη και ο τότε διάδοχος του Θρόνου Κωνσταντίνος, ενώ στο πρώτο πανελλήνιο συνέδριο εφεδρων αξιωματικών

18. Ιδιαίτερα γόνιμο από την άποψη αυτή υπήρξε το σεμινάριο που διοργάνωσαν τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) το χειμερινό εξάμηνο 2004-2005, με διδάσκοντες τους: Χ. Φλάσιερ, Ηλ. Νικολακόπουλο και Α. Λιάκο, και τίτλο «Ο πόλεμος μετά τον πόλεμο. Κατοχή, Αντίσταση και Εμφύλιος στην μεταπολεμική και μεταπολιτευτική περίοδο». Βλ. σχετικά στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.askiweb.eu/index.php?option=content&task=view&id=6&Itemid=5>

19. Την ανάγκη αρωγής του κράτους προς τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας και της έμπρακτης αναγνώρισης της εθνικής αντίστασης ζητούσαν οι σχετικοί σύλλογοι με διαβήματα και ανακοινώσεις στον Τύπο της εποχής. Όπως χαρακτηριστικά καταχωρείται στην *Ελευθερία* της 22ας Οκτωβρίου 1961, η «Πανελλήνια Ένωση Ο ικογενειών Θυμάτων Ναζιστικής Κατοχής “Η Μάνα του Φοίνικος”», δι’ εκκλήσεώς της προς τους αρχηγούς όλων των κομμάτων ζητεί όπως όλα τα κόμματα προγραμματίσουν κατά τας εκλογάς την ικανοποίηση των δικαίων αιτημάτων των θυμάτων ναζιστικής κατοχής, την ολοκληρωτική αποκατάσταση της Εθνικής Αντιστάσεως, την επαναφοράν ενώπιον της Βουλής του θέματος αποζημιώσεων άνευ ουδεμίας εξαιρέσεως των θυμάτων της κατοχής».

που διεξήχθη στη Λάρισα ο τότε πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής θα δηλώσει ότι «ο κομμουνισμός, παρά το γεγονός ότι απέτυχεν εις τρεις επαναστάσεις τας οποίας εξαπέλυσε δια να υποδουλώση τον τόπον συνεπικουρούμενος και από τους συνοδοιπόρους εξακολούθη να απειλή την ασφάλειαν και την ανεξαρτησίαν της χώρας αυτής. Είμαι υποχρεωμένος από της θέσεως ταύτης, να διακηρύξω προς όλους εκείνους, οι οποίοι εντός και εκτός της χώρας επιβουλεύονται την ασφάλειαν και την ελευθερία του ελληνικού λαού, ότι ο ελληνικός λαός είναι αποφασισμένος να προστατεύση δια παντός τρόπου την θρησκευτικήν, την οικονομικήν και την πολιτικήν του ελευθερίαν. Δια την αντιμετώπισιν ακριβώς των κινδύνων αυτών, οι οποίοι απειλούν το μέλλον του τόπου, ο ελληνικός λαός, και δικαίως, υπολογίζει επί του εφεδρικού κόσμου της χώρας».²⁰ Είναι, όμως, και προϊόν της μετεμφυλιακής εποχής από την άποψη του ότι η ιστορική παρουσία τους δεν μπορεί να επεκταθεί στο χρόνο. Σημαντικός αριθμός τους εκπνέει ιστορικά με το βιολογικό πέρασ των φορέων τους, καθώς δημιουργούνται από άτομα με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που δεν μπορούν να «κληροδοτηθούν». Σύλλογοι, λόγου χάρη, όπως η «Ένωση Πολεμιστών 1940-1949 αντιλεπρικού σταθμού Αθηνών» (1952), ο «Σύλλογος αναπήρων πολέμου 1940-1941 υπαλλήλων της ΑΤΕ» (1951) και ο «Σύλλογος των εν τη Αττική διαμενούντων αναπήρων-τραυματιών πολεμιστών Μικράς Ασίας» (1965), αποτελούν ενδεικτικές περιπτώσεις στο σχετικό κατάλογο.

Ο άξονας της κοινής καταγωγής και προέλευσης διαπερνά συλλόγους «εξωραϊστικούς-μορφωτικούς», συλλόγους «επαγγέλματος-απασχόλησης», συλλόγους «σπουδάζουσας νεολαίας» και συλλόγους «μουσικής καλλιτεχνίας». Σε μια κοινωνία με έντονη γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα, όπως η μεταπολεμική Ελλάδα, η τοπικότητα προκύπτει ως συστατικό στοιχείο στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της. Ενδεικτικό δε του πολυδιάστατου χαρακτήρα του εν λόγω άξονα αναφοράς είναι ότι οι σχετικοί σύλλογοι δεν αποσκοπούν μόνο στο να διατηρήσουν οι εσωτερικοί μετανάστες τους δεσμούς τους με τους τόπους καταγωγής, αλλά να διαφυλάξουν επίσης την πολιτιστική και περιβαλλοντική κληρονομιά τους. Τα ερωτήματα που εγείρονται σε σχέση με τον συγκεκριμένο άξονα αφορούν ακριβώς στο ρόλο της τοπικότητας και του τοπικού στοιχείου στη διαμόρφωση των γενικότερων συμπεριφορών και στάσεων, στις διασυνδέσεις με την πολιτική διαπάλη και τους μηχα-

20. Βλ. εφημερίδα *Ελευθερία*, 4 Αυγούστου 1959, σ. 6.

νισμούς της, όπως επίσης και στις πολύπτυχες ιδεολογικές επιπτώσεις των σε σειρά εκφάνσεων της κοινωνικής, της πολιτικής και της οικονομικής ζωής.

Ο άξονας του επαγγέλματος, που συστήνει την αντίστοιχη θεματική κατηγορία συλλόγων, αποτελεί όπως ήδη σημειώθηκε την πολυπληθέστερη κατηγορία. Διαπερνά δε ποικίλες θεματικές κατηγορίες όπως οι σύλλογοι «ασθένειας-αναπηρίας», οι σύλλογοι «γραμμάτων-επιστημών-τεχνών», οι σύλλογοι «γυναικών» και οι σύλλογοι «μουσικής-καλλιτεχνίας». Τα ερωτήματα που ανακύπτουν σχετικά με την εν λόγω πολυπληθή κατηγορία αναφέρονται ασφαλώς στις γενικότερες διασυνδέσεις τους με το συνδικαλιστικό κίνημα της εποχής και τα οργανωμένα συμφέροντα, στην πολυδιάσπαση ή την περιχαράκωση που δημιουργούν στην εκπροσώπηση επαγγελματικών συμφερόντων, καθώς και στις γενικότερες οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις που έχει η δράση τους.

Με αναφορά στον άξονα της κατοικίας δημιουργούνται σύλλογοι που εντοπίζονται στις θεματικές κατηγορίες «ασθένειας-αναπηρίας», «ειδικών θεμάτων», «επαγγέλματος-απασχόλησης» και «συνταξιούχων-αποστράτων». Πρόκειται για συλλόγους που καταγράφουν μια βασική συνιστώσα του εγχώριου κοινωνικού φαντασιακού για (ιδιόκτητη) κατοικία, στοιχείο που αναμφίβολα απαιτείται να συνδυαστεί ερευνητικά με την άνοδο της οικοδομικής δραστηριότητας στη δεκαετία του 1960, ιδίως στην περιοχή του Λεκανοπεδίου, τη γενικότερη θέση της οικοδομής ως ατμομηχανής της ελληνικής οικονομίας, καθώς και το ρόλο του κράτους στις σχετικές διαδικασίες (Μαλούτας και Οικονόμου, 1988).

Η κεντρική θέση που κατέχει η (ιδιόκτητη) κατοικία στο εγχώριο κοινωνικό φαντασιακό, με τις συνοδεύουσες πρακτικές για την απόκτησή της, δεν αποτρέπει τη δημιουργία ποικίλων φυσιολατρικών συλλόγων, καθώς και άλλων συλλόγων ψυχαγωγικού και πολιτιστικού χαρακτήρα. Το αίτημα για οικοδομική δραστηριότητα, που συχνά στρέφεται εναντίον του φυσικού περιβάλλοντος, συμπλέει με την εκδήλωση φυσιολατρικών συναισθημάτων και στάσεων. Το γεγονός αυτό, που έχει κληροδοτηθεί με αμείωτη ένταση έως σήμερα, πιστοποιεί αναμφίβολα για τη συνθετότητα και αντιφατικότητα της ελληνικής κοινωνίας, καθώς αντανακλά με τον πλέον ευδιάκριτο τρόπο αντικρουόμενες κοινωνικές επιδιώξεις. Γενικά μιλώντας, ο άξονας των φυσιολατρικών και πολιτιστικών συλλόγων αναφέρεται σε βασικές συνιστώσες της εγχώριας κοινωνικής δράσης και συναντάται ως αντικείμενο σε πλειάδα συλλόγων. Εξωραϊστικοί σύλλογοι εντάσσουν στη δράση τους την προστασία του περιβάλλοντος, ενώ σύλλογοι «καταγωγής-προέλευσης» δραστηριοποι-

ούνται, όπως ήδη σημειώθηκε, ως οργανώσεις με κεντρικό σημείο αναφοράς τα ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής. Το βασικό ερώτημα που προκύπτει από την εν λόγω πολυμέρεια και συνθετότητα της ελληνικής κοινωνίας αναφέρεται έτσι στους τρόπους με τους οποίους εξελίσσονται στο χρόνο αυτές οι αντιφατικές σκοποθεσίες και οι μεταξύ τους σχέσεις, η διασύνδεσή τους με την πολιτική εξουσία και διαπάλη, καθώς και η γενικότερη θέση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στην αναπαραγωγή της κοινωνικής συνοχής και στην εκδήλωση «νεωτερικών» ή «παραδοσιακών» στάσεων και συμπεριφορών.

Οι πέντε αυτοί βασικοί άξονες, αν και εκφράζουν την πλειονότητα των συλλόγων, ωστόσο δεν τους εξαντλούν. Μια πρόσθετη κατηγορία που μπορεί να διακριθεί, και περιλαμβάνει συλλόγους απότοκα της κοινωνικής και της οικονομικής εξέλιξης και των επιδράσεων που δέχεται η χώρα από το διεθνές περιβάλλον της, πιστοποιεί περαιτέρω για τη σύνθετη φυσιογνωμία της ελληνικής κοινωνίας της περιόδου. Στην εν λόγω κατηγορία, εν προκειμένω, εκτός από τις οργανώσεις με αντικείμενο τη νεολαία και τους ομίλους φιλάθλων που ήδη μνημονεύτηκαν, ξεχωρίζουν αναμφίβολα οι σύλλογοι οι οποίοι δημιουργούνται από τη ραγδαία αστικοποίηση και τις –δυσμενείς συχνά– επιπτώσεις της. Η «Ένωσις Ερεύνης και Καταπολεμήσεως του Θορύβου» (1964), η «Εταιρεία Προστασίας Σωματικής και Ψυχικής Υγείας Αθηναϊκού Λαού εκ Θορύβων και Ανθυγιεινών Αναθυμιάσεων» (1966), η «Πανελλήνιος Ένωσις των διά των Λεωφορείων Εξυπηρετούμενων» (1966) και το «Διεθνές Αδελφάτο Τροχοφόρων Οδηγών» (1967) αποτελούν ορισμένες ενδεικτικές περιπτώσεις συλλογικής δράσης, η οποία αναλαμβάνεται εξαιτίας των συνθηκών που προκαλεί η ταχύτατη αστικοποίηση της μεταπολεμικής Αθήνας.²¹

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η ποσοτική ανάλυση των συλλόγων που δημιουργούνται στο διάστημα 1949-1967 και αναγνωρίζονται από το Πρωτοδικείο Αθηνών προσφέρει περισσότερο ερωτήματα και κατευθύνσεις έρευνας, παρά βεβαιότητες ή

21. Ενδεικτική είναι η καταχώριση που διαβάζουμε στην εφημερίδα *Ελευθερία* την 16η Ιουνίου 1961: «Ο Σύλλογος των Αθηναίων εις διαμαρτυρίαν του τονίζει ότι το κλίμα των Αθηνών, και η υγεία των κατοίκων κινδυνεύει εκ των καυσαερίων και “των καπνιζόντων λεωφορείων και φορηγών” τα οποία ανήκουν εις άτομα τα οποία “θέτουν υπεράνω όλων το ατομικόν συμφέρον”. [...]».

ασφαλή συμπεράσματα για την ελληνική κοινωνία και πολιτεία της περιόδου. Έχει ήδη υπογραμμισθεί, εξάλλου, πως οι εν λόγω σύλλογοι είναι μέρος μόνο αυτών οι οποίοι δραστηριοποιούνται τη συγκεκριμένη περίοδο στην περιοχή της Πρωτεύουσας, για τους οποίους ούτε τον ακριβή αριθμό γνωρίζουμε, ούτε και πόσοι από αυτούς είναι ανενεργοί. Πολύ δε περισσότερο δεν γνωρίζουμε το συνολικό αριθμό των συλλόγων που υπάρχουν και δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες (ευρωπαϊκές και μη) χώρες στη δεδομένη περίοδο. Η ανίχνευση έτσι, στο μικρο-ιστορικό συγκριτικό επίπεδο της μεταπολεμικής περιόδου, πιθανών μοτίβων κοινωνικών εμπειριών για περαιτέρω έρευνα παραμένει ζητούμενο.

Οι περιορισμοί βέβαια δεν είναι μόνο ποσοτικής τάξης, αλλά αφορούν επιπρόσθετα τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των συλλόγων. Εκτός από την επωνυμία και τον δεδηλωμένο μερικές φορές σκοπό τους, ελάχιστα γνωρίζουμε για τις συνθήκες λειτουργίας τους, τις δραστηριότητές τους, τις διασυνδέσεις τους με το κράτος και το πολιτικό προσωπικό, τα μέσα που χρησιμοποιούν και την επιρροή που διαμορφώνουν στο να επιτυγχάνουν τους στόχους τους. Οι προβολές και οι γενικεύσεις επομένως για τον πιθανό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας της περιόδου και της φυσιογνωμίας της, καθώς και η εν γένει αξιολόγηση των βασικών γνωρισμάτων της «κοινωνίας των πολιτών» και της πολιτικότητας της δράσης της, δεν μπορεί παρά να έχουν τη μορφή υποθέσεων εργασίας και μόνο.

Με το διαθέσιμο πραγματολογικό υλικό ως θεμιτή αφηρησία έρευνας της «κοινωνίας των πολιτών» στη μετεμφυλιακή Ελλάδα προτείνεται η κατ' αρχάς προσέγγισή της ως *ενεργητικώς πολυεπίπεδη*, με μετέπειτα ζητούμενο την αναλυτική εξέταση των ιδιαίτερων μορφών της συλλογικής δράσης που τη διέπει, των παραγόντων που την καθορίζουν και τη γενικότερη φυσιογνωμία της. Η προτεινόμενη αφηρησία έρευνας στηρίζεται στην αυξητική τάση στη δημιουργία συλλόγων τη συγκεκριμένη περίοδο και στην ευρεία θεματική διασπορά τους, καθώς αναγνωρίζονται τα σημαντικά ωφελήματα που προκύπτουν από την ανάληψη συλλογικής δράσης.²² Στις ιδιαίτερα δυσχερείς, από την άποψη της λειτουργίας της δημοκρατίας, συνθήκες που επικρατούν στη χώρα μετά τη λήξη του

22. Η αναγνώριση των ευεργετικών επιδράσεων της συλλογικής δράσης μπορεί ενδεικτικά να καταγραφεί στην ανακοίνωση που καταχωρήθηκε στον Τύπο από τον «Σύλλογο πειρατών αυτοκινητιστών, ο “Άγιος Χριστόφορος”», ο οποίος καλούσε «[...] τους ενδιαφερομένους να εγγραφούν εις αυτόν δια την από κοινού αντιμετώπιση της διώξεως της τάξεως από το Κράτος». Βλ. εφημερίδα *Ελευθερία*, 16 Ιουνίου 1961.

Εμφυλίου δημιουργούνται, όπως ήδη σημειώθηκε, 5.282 σύλλογοι. Ο αριθμός αυτός, που ασφαλώς δεν μπορεί να αποτιμηθεί συγκρινόμενος με άλλες περιόδους ή κοινωνίες, αποτελεί τμήμα του συνολικού αριθμού των συλλόγων που δραστηριοποιούνται στη συγκεκριμένη περίοδο και, κυρίως, δεν αντιπροσωπεύει ως επί το πλείστον οργανώσεις-σφραγίδες. Κατά το 1/3 οι συγκεκριμένοι σύλλογοι αναθεωρούν το καταστατικό τους, ενώ στο ίδιο χρονικό διάστημα το ίδιο πράττουν και 598 σύλλογοι οι οποίοι είχαν συσταθεί σε παλαιότερα έτη, ένδειξη ότι σε μεγάλο βαθμό οι οργανωτικές πρωτοβουλίες που αναλαμβάνονται είναι ενεργές.

Από την άλλη, οι δραστηριότητες των συλλόγων που δημιουργούνται καλύπτουν ευρύ φάσμα θεματικών πεδίων δράσης, γεγονός που μαρτυρά για τη συνθετότητα, ενίοτε δε και αντιφατικότητα, της «κοινωνίας των πολιτών» στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Πράγματι, σύλλογοι με ορθόδοξο θρησκευτικό περιεχόμενο συνυπάρχουν με συλλόγους πολυθεϊστικής έμπνευσης από την αρχαιοελληνική κληρονομιά, σύλλογοι με φιλοπεριβαλλοντικό και εξωραϊστικό προσανατολισμό λειτουργούν παράλληλα με αυτούς οι οποίοι επιδιώκουν να αποκτήσουν τα μέλη τους ιδιόκτητη κατοικία και να διαφυλάξουν τα δικαιώματά τους σε νεόδημιτες –εκτός σχεδίου συνθήτως– οικιστικές περιοχές, οργανώσεις με προοδευτικό περιεχόμενο δραστηριοποιούνται μαζί με κινήσεις αντιδραστικής ιδεολογικής κατεύθυνσης, συλλογικότητες οι οποίες διαπνέονται από πίστη στη δυνατότητα για πρόοδο και συλλογική ευημερία με την αξιοποίηση των επιστημονικών επιτευγμάτων και την εκπαίδευση συνυπάρχουν με οργανωτικές πρωτοβουλίες οι οποίες υποδηλώνουν συντηρητικές πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές, η μετάβαση στην πόλη δεν αναιρεί το βλέμμα προς το χωριό και τις πολιτισμικές σταθερές του, οι πρωτοβουλίες για χειραφέτηση και ισότητα των φύλων δεν ακυρώνει τις σεξιστικές και παραδοσιακές ιδεολογικές σημάνσεις, ενώ στις πολυάριθμες επιμέρους συνδικαλιστικές–επαγγελματικές επιδιώξεις συγκροτούνται και συλλογικές πρωτοβουλίες με γενικότερους–καθολικότερους στόχους.

Στις δεδομένες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της μετεμφυλιακής Ελλάδας η *ενεργητικώς πολυεπίπεδη* ως προς τη δράση της «κοινωνία των πολιτών» αφορά ως επί το πλείστον σε στοχεύσεις οι οποίες συνδέονται με τις μεμονωμένες ιδιότητες, βάσει των οποίων τα άτομα αναλαμβάνουν συλλογική δράση. Παραδείγματος χάρη, τα άτομα ενός συγκεκριμένου επαγγέλματος, ενός συγκεκριμένου τόπου καταγωγής ή μιας συγκεκριμένης ιδιότητας (συνταξιούχοι), αναλαμβάνουν δράση με στόχο να ικανοποιηθούν οι επιδιώξεις τους ως φορέων των συγκεκριμένων ιδιοτήτων και χαρακτηριστικών. Οι επιδιώξεις αυτές έχουν «υλιστι-

κό», παρά «μετα-υλιστικό», περιεχόμενο (Inglehart, 1997b).²³ Εντάσσονται, δηλαδή, σε στρατηγικές επιβίωσης και μέριμνας για τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, σε πρωτοβουλίες που αξιώνουν την κρατική (επανορθωτική) παρέμβαση και αρωγή, παρά σε σκοποθεσίες με καθολική-οικουμενική αξιακή κατεύθυνση.²⁴ Με εξαίρεση συλλόγους οι οποίοι μπορεί να εντοπιστούν σε θεματικές κατηγορίες όπως αυτές των «γραμμμάτων-επιστημών-τεχνών», της «κοινωνικής προσφοράς-φιλανθρωπίας», της «μουσικής-καλλιτεχνίας» και της «ψυχαγωγίας-χόμπυ-φυσιολατρίας», στην πλειονότητά τους οι σύλλογοι επιδιώκουν να αποσπούν συγκεκριμένα υλικά ωφελήματα για τα μέλη τους. Η απουσία κινήτρων δράσης και επιδιώξεων με καθολικό-οικουμενικό περιεχόμενο επιβεβαιώνεται χαρακτηριστικά στους συλλόγους «πολιτικής-ιδεολογίας», ιδίως σε ό,τι αφορά το μεγαλύτερο τμήμα τους, αυτό με αντικομμουνιστική κατεύθυνση.²⁵ Πρόκειται για συλλογικές πρωτοβουλίες οι οποίες αναμφίβολα αντανακλούν το γενικότερο ιδεολογικό περιβάλλον της μετεμφυλιακής κοινωνίας και την απουσία ενός κυρίαρχου ιδεολογικού σχήματος ικανού να λειτουργεί καθολικά-ενοποιητικά σε επίπεδο συγκρότησης των υποκειμένων (Δοξιάδης, 1993).

23. Έχει επίσης προταθεί η διάκριση της «κοινωνίας των πολιτών» σε οργανώσεις με «επιμεριστικό» προσανατολισμό και σε οργανώσεις με «μη επιμεριστικό καθολικό» χαρακτήρα (Μουζέλης, 2007).

24. Χαρακτηριστικοί από την άποψη αυτή είναι οι διάφοροι σύλλογοι που δημιουργούνται εξαιτίας των κρατικών παρεμβάσεων για έργα υποδομής τα οποία πλήττουν τους κατοίκους των συγκεκριμένων περιοχών. Σύλλογοι, λόγου χάρη, όπως ο «Σύλλογος Προστασίας θιγόμενων κατοίκων και ιδιοκτητών των πέριξ του Αεροδρομίου Ελληνικού Δήμων και Κοινοτήτων» (1964), ο «Σύλλογος Ιδιοκτητών Απαλλοτριωμένων Ακινήτων προς ανέγερσην Δικαστικού Μεγάρου Αθηνών» (1964) και το «Σωματείον Πληγέντων Ακτημόνων Κατοίκων Ελληνικού εκ της Επεκτάσεως του Αεροδρομίου “Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ”» (1966), αποτελούν ενδεικτικές περιπτώσεις. Σύλλογοι, ωστόσο, δεν δημιουργούνται μόνο προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι αρνητικές επιπτώσεις από την κρατική παρέμβαση που συχνά θίγει συμφέροντα διαφόρων ομάδων, αλλά και προκειμένου να επικροτηθεί η κρατική αρωγή που επιδικνύεται προς ορισμένες από αυτές, όπως, λόγου χάρη, το «Σωματείο Αποζημιωθέντων Αρτοποιών “Ο Φοίνιξ”» (1960). Και στις δύο περιπτώσεις παραμένει νόμιμη η υπόθεση για την ενεργό, όσο και σύνθετη, «κοινωνία των πολιτών» στη μετεμφυλιακή Ελλάδα.

25. Τη διαπίστωση αυτή ενισχύουν και οι –λιγοστές δυστυχώς– εργασίες που διαθέτουμε σχετικά με τους εν λόγω συλλόγους, όπως παραδείγματος χάρη ο «Σύλλογος επαναπατρισθέντων εκ του παραπετάσματος», πρωτοβουλία με αντικομμουνιστικό χαρακτήρα, και η «Ένωση συγγενών των ευρισκομένων εις το εξωτερικό πολιτικών προσφύγων», πρωτοβουλία με «αριστερό» προσανατολισμό, και των διαφορών που συντρέχουν μεταξύ τους ως προς τον τρόπο με τον οποίο δομείται η δράση, ο λόγος και οι επιδιώξεις τους. Για το ζήτημα, βλ.

Από την άποψη δε της οργάνωσης των συλλόγων, και ειδικότερα της δυνατότητας που παρέχουν στα άτομα να ενταχθούν και να συμμετέχουν, στην πλειονότητά τους είναι οργανώσεις «κλειστές», παρά «ανοικτές» (Coleman, 1988· Stone, 2001). Αφορούν, δηλαδή, άτομα με συγκεκριμένες (επίκτητες ή μη) ιδιότητες και, με την έννοια αυτή, λειτουργούν ως οργανισμοί αποκλεισμού (exclusive), παρά ενσωμάτωσης (inclusive). Το δε είδος του «κοινωνικού κεφαλαίου» που δημιουργούν είναι αυτό του «δεσμού» (bonding social capital), παρά της «γέφυρας» (bridging social capital) ή της «συναρμογής» (linking) (Narayan, 2002· Anheier and Kendall, 2002). Χαρακτηριστικότερα παραδείγματα, εκτός από τους πολυάριθμους συλλόγους «επαγγέλματος-απασχόλησης», «καταγωγής-προέλευσης» και των «εξωραϊστικών-μορφωτικών», αποτελούν όπως ήδη σημειώθηκε οι σύλλογοι που εντάσσονται στο θεματικό άξονα του (Παγκόσμιου και Εμφύλιου) Πολέμου, και οι οποίοι είναι χρονικά πεπερασμένοι. Αφορούν, δηλαδή, ειδικές κατηγορίες ατόμων των οποίων το βιολογικό τέλος σηματοδοτεί αυτόχρονα και την ιστορική εξάλειψη του συλλόγου.

Τα εν λόγω φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά της πλειονότητας των συλλόγων υποσιάζουν για μια κερματισμένη «κοινωνία των πολιτών» η οποία, αν και *ενεργητικώς πολυεπίπεδη*, διέπεται από καχυποψία και έλλειψη κοινωνικής εμπιστοσύνης. Την υπόθεση αυτή, που είναι συμβατή με τη θεωρητική προβληματική η οποία διακρίνει ανάμεσα σε «αξίες επιβίωσης» (survival values) και «αξίες αυτό-έκφρασης» (self-expression values) (Inglehart and Baker, 2000),²⁶ νομιμοποιούν και –λιγότες δυστυχώς– εργασίες που διαθέτουμε για συγκεκριμένους συλλόγους στη μετεμφυλιακή περίοδο.²⁷ Εγείρονται, έτσι, ερωτήματα σχετικά με τις βαθύτερες πολιτικές ορίζουσες που διέπουν και χαρακτηρίζουν τη δράση της εγχώριας «κοινωνίας των πολιτών» μετεμφυλιακά, την ικανό-

Κουτσογιαννάκη Κ., «Για τη “σοτεινή” πλευρά του φεγγαριού: η θεσμική έκφραση του λόγου των πολιτικών προσφύγων του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, στην Ελλάδα (1960-1967)», εισήγηση στο Ζ΄ Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης με τίτλο, *Η «σύντομη» δεκαετία του 1960: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, 30 Νοεμβρίου - 2 Δεκεμβρίου 2005, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

26. Βλ. και τον παγκόσμιο πολιτισμικό χάρτη των Inglehart και Welzel στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.worldvaluessurvey.org>

27. Βλ. Γεωργόπουλος Δ., «Συλλογικές συσσωματώσεις και οικονομικό ζήτημα στην Ελλάδα του '60: η διαμάχη για την παραγωγικότητα και την ανάπτυξη», εισήγηση στο Ζ΄ Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης με τίτλο, *Η «σύντομη» δεκαετία του 1960: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, 30 Νοεμβρίου - 2 Δεκεμβρίου 2005, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

τητά της να επηρεάζει την πολιτική και την οικονομία, τους τρόπους με τους οποίους οι χώροι αυτοί διαδρούν μεταξύ τους, καθώς και την τεχνολογία δράσης που αναπτύσσουν οι κερματισμένοι φορείς της προκειμένου να επιτυγχάνουν τους (επιμέρους) στόχους τους.²⁸ Πρόκειται για ζητήματα που διαπερνούν συνολικά την εγχώρια μετεμφυλιακή κοινωνία της περιόδου 1949-1967, καθώς η έλλειψη κοινωνικής εμπιστοσύνης μπορεί να προταθεί ως βασικό χαρακτηριστικό της που δεν ανατρέπεται στη δεκαετία του 1960 με την εμφάνιση νέων θεματικών περιοχών ενδιαφέροντος και συλλογικής δράσης, όπως αυτές που αναφέρονται στη νεολαία, σε πλευρές του εξαστισμού και της σημαντικής παρουσίας του ποδοσφαίρου ως αθλήματος λαϊκής ψυχαγωγίας. Αλλά τα ερωτήματα αυτά και οι συνοδευόμενες υποθέσεις απαιτούν ξεχωριστές έρευνες σε βάθος: τόσο για τη νομιμότητά τους, όσο και για την απάντησή τους.

28. Ενδεικτική της φυσιογνωμίας των συλλογικών πρωτοβουλιών που αναλαμβάνονται, των αιτημάτων αλλά και του τρόπου με τον οποίο προωθούνται είναι η ανακοίνωση του Συνδέσμου Αποστρατευθέντων Αξιωματικών την 20ή Νοεμβρίου 1962, που καταχωρήθηκε στον Τύπο στις 22 Νοεμβρίου 1962. Όπως σημειώνεται, «Ο Σύνδεσμος Αξιωματικών Αποστρατευθέντων από έτους 1952 εν τη μοναδική του πάντοτε προσπάθεια, όπως αποκατασταθούν οι επί κυβερνήσεων Συναγερμού και ΕΡΕ αδικηθέντες αξιωματικοί και με την ακλόνητον πίστιν ότι η “Ένωσις Κέντρου” είναι η μόνη Εθνικόφρων Παράταξις ήτις ανερχομένη εις την εξουσίαν θέλει στερεά εδραιώσει τας ήδη κλονιζομένας αρχάς της Δημοκρατίας και θέλει μεληθεί δια την επανόρθωσιν των αδικιών των Αξιωματικών, συνιστά ενθέρμως εις άπαντας τους Αξιωματικούς-Μέλη του Συνδέσμου όπως παραστώσι με ενθουσιασμόν μετά των συγγενών και φίλων των εις την ιστορικήν συγκέντρωσιν της 22ας τρέχοντος εις την Πλατείαν Κλαυθμόνος» (η έμφαση στο κείμενο). Βλ. εφημερίδα *Ελευθερία*, 22 Νοεμβρίου 1962, σ. 7.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά Ε., 2005, «Φθοροποιοί και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις. Ο ηθικός πανικός για τη νεολαία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 90, σ. 30-43.
- Αλεξανδρόπουλος Σ., 1990, *Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά τη μεταπολίτευση*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Βούλγαρης Γ., 2006, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 28, σ. 5-33.
- Bourdieu P., 1999, *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, Αθήνα, Καρδαμίτσας.
- Burgel G., 1976, *Αθήνα: η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Αθήνα, Εξάντας.
- Γεωργόπουλος Δ., 2005, «Συλλογικές συσσωματώσεις και οικονομικό ζήτημα στην Ελλάδα του 1960: η διαμάχη για την παραγωγικότητα και την ανάπτυξη», εισήγηση στο Ζ' Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης με τίτλο, *Η «σύντομη» δεκαετία του 1960: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, 30 Νοεμβρίου - 2 Δεκεμβρίου 2005, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Διαμαντούρος Ν., 2000, *Πολιτικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στη μεταπολιτευτική Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Δοξιάδης Κ., 1993, «Η ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Λεβιάθαν*, τεύχ. 13, σ. 123-148.
- Ζενεβούα Μ., 1972, *Η Ελλάς του Καρζμανλή ή δημοκρατία δυσχερής;*, Αθήνα, Σιδέρης.
- Καζάκος Π., 2001, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, Πατάκης.
- Καζάκος Π., 2006, «Κοινωνικό κεφάλαιο και συλλογική δράση: επιπτώσεις σε οικονομικές δομές, επιδόσεις και μεταρρυθμίσεις. Η ελληνική εμπειρία», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχ. 16, σ. 107-138.
- Κακάμπουρα-Τύλη Ρ., 1998, *Ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες. Οι σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας.
- Κακεπάκη Μ., 2005, «Η οργάνωση και η γραφή: μορφές συλλογικής οργάνωσης και δημόσιας έκφρασης στη δεκαετία του 1960», εισήγηση στο Ζ' Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης με τίτλο, *Η «σύντομη» δεκαετία του 1960: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, 30 Νοεμβρίου - 2 Δεκεμβρίου 2005, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), 2007, *Ανάλυση δεδομένων της ευρωπαϊκής κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).
- Κονιόρδος Σ., 2006, «Κοινωνικό κεφάλαιο: μεταξύ θεωρητικής σαφήνειας και σύγχυσης», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχ. 16, σ. 1-38.
- Κουτσογιαννάκη Κ., 2005, «Για τη “σκοτεινή” πλευρά του φεγγαριού: η θεσμική έκφραση του λόγου των πολιτικών προσφύγων του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, στην Ελλάδα (1960-1967)», εισήγηση στο Ζ' Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης

- με τίτλο, *Η «σύντομη» δεκαετία του 1960: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, 30 Νοεμβρίου - 2 Δεκεμβρίου 2005, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Λιναρδάτος Σπ., 1977, *Από τον εμφύλιο στη χούντα. Τόμος Α', 1949-1952*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Μακροδημήτρης Α., 2003, *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.
- Μαλούτας Θ. και Οικονόμου Δ., 1988, *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα: Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εξάντας.
- Μαυρογορδάτος Γ.Θ., 1988, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκορούστη: Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Meynaud J., 2002, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, β' τόμος, Αθήνα, Σαββάλας.
- Μουζέλης Ν., 1978, *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας.
- Μουζέλης Ν., 1987, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Μουζέλης Ν., 2007, «Κράτος και κοινωνία πολιτών. Από το παλιό στο νέο παράδειγμα;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 30, σ. 107-114.
- Μουζέλης Ν., 2002, «Τι είναι η κοινωνία των πολιτών;», στο συλλογικό τόμο *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό: κριτικές παρεμβάσεις - πολιτική, κοινωνία, πολιτισμός, θεωρία*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ. 238-245.
- Μουζέλης Ν. και Παγουλάτος Γ., 2002, «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 22, σ. 5-29.
- Νικολακόπουλος Η., 2001, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης.
- Παρασκευόπουλος Χ., 2006, «Κοινωνικό κεφάλαιο και δημόσια πολιτική στην Ελλάδα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχ. 16, σ. 69-106.
- Σωτηρόπουλος Δ.Α. (επιμ.), 2004, *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών. Κοινωνικές κινητοποιήσεις, εθελοντισμός και κράτος στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Ποταμός.
- Σωτηρόπουλος Δ.Α., 2007, «Υποθέσεις εργασίας και ανοικτά ερωτήματα στη βιβλιογραφία για την ελληνική κοινωνία πολιτών», Τδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Συνέδριο με θέμα *Η κρίση του πολιτικού συστήματος; Προκλήσεις και προοπτικές*, Αθήνα, Ινστιτούτο Γκαίτε.
- Σωτηρόπουλος Δ.Α., 2007, «Το κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική: σύντομη θεωρητική επισκόπηση και ανάλυση αποτελεσμάτων από την ευρωπαϊκή κοινωνική έρευνα», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Ανάλυση δεδομένων της ευρωπαϊκής κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 269-291.
- Τριανταφύλλου Α., 2006, *Περιστέρι. Η ανάπτυξη της πόλης. Η δομή και ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης*, Αθήνα, Βιβλιόραμα.
- Τσουκαλάς Κ., 1981, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς Κ., 1986, *Κράτος-κοινωνία-εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Ξενόγλωσση

- Almond G. A. and Verba S., 1963, *The civic culture*, Princeton, Princeton University Press.
- Anheier H.K. and Kendall J., 2002, «Interpersonal trust and voluntary associations: examining three approaches», *British Journal of Sociology*, vol. 53, no 3, σ. 343-362.
- Arrow K., 1999, «Observations on social capital», Dasgupta P. and Serageldin I. (eds), *Social capital. A multifaceted perspective*, Ουάσιγκτον, The World Bank.
- Aspraki G., 2004, «Karagatsiot voluntary associations: out of love for our village», *Journal of Modern Greek Studies*, no 22, σ. 137-172.
- Castiglione D., Van Deth J., Wolleb G. (eds), 2008, *The handbook of social capital*, Oxford University Press.
- Christoforou A., 2004, «On the determinants of social capital in countries of the European Union», εισήγηση στο ESPAnet 2004 Conference, *European social policy: meeting the needs of a new Europe*, Οξφόρδη, 9-11 Σεπτεμβρίου.
- Coleman J.S., 1990, *Foundations of social theory*, Cambridge, Harvard University Press.
- Coleman J.S., 1988, «Social Capital in the Creation of Human Capital», *American Journal of Sociology*, no 94, σ. 95-120.
- Farr J., 2004, «Social capital. A conceptual history», *Political Theory*, vol. 32, no 1, σ. 6-33.
- Field J., 2004, *Social capital*, Λονδίνο και Ν. Υόρκη, Routledge.
- Fine B., 2001, *Social capital versus social theory. Political Economy and Social Science at the Turn of the Millenium*, Λονδίνο και Ν. Υόρκη, Routledge.
- Francois P., 2002, *Social capital and economic development*, Λονδίνο και Ν. Υόρκη, Routledge.
- Fukuyama, F. 1995 *Trust: the social virtues and the creation of prosperity*, Νέα Υόρκη, The Free Press.
- Hadjiyanni A., 2004, «Voluntary associations», στο Charalambis D., Maratou-Alipranti L., Hadjiyanni A. (eds), *Recent social trends in Greece, 1960-2000*, σ. 96-99.
- Hooghe M. and Stolle D., 2003, *Generating social capital. Civil society and institutions in comparative perspective*, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan.
- Inglehart R., 1977a, *The silent revolution: changing values and political styles in advanced industrial society*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Inglehart R., 1997b, *Modernization and postmodernization: cultural, economic and political change in 43 societies*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Inglehart R. and Baker W., 2000, «Modernization, cultural change and the persistence of traditional values», *American Sociological Review*, no 65, σ. 19-51.
- Inglehart R. and Welzel C., 2005, *Modernization, cultural change and democracy. The human development sequence*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Jones N., Malesios Ch., Iosifides Th. and Sophoulis C., 2008, «Social capital in Greece: Measurement and comparative perspectives», *South European Society and Politics*, vol. 13, no. 2, σ. 175-193.
- Kriesi H., Koopmans R., Dyvendak J. W. and Giugni M. G., 1995, *New social movements in Western Europe: A comparative analysis*, Minneapolis, University of Minnesota Press.

- Lyberaki A. and Paraskevopoulos C. J., 2002, «Social capital measurement in Greece», στο *OECD-ONS, International Conference on Social Capital Measurement*, Λονδίνο, 25-27 Σεπτεμβρίου.
- Lyrantzis Ch., 2002, «Greek civil society in the 21st century», στο Ioakimidis P. (ed.), *Greece in the European Union: the new role and the new agenda*, Αθήνα, Ministry of Press and Media, σ. 90-99.
- Paldam M., 2000, «Social capital: one or many? definition and measurement», *Journal of Economic Surveys*, vol. 14, σ. 629-653.
- Paraskevopoulos C. J., 1998, «Social capital and the public/private divide in Greek Regions», *West European Politics*, vol. 21, no 2, σ. 154-177.
- Ponthieux S., 2004, «The concept of social capital: a critical review», INSEE, 10th ASN Conference, Παρίσι, 21-23 Ιανουαρίου 2004.
- Putnam R., 2000, *Bowling alone. The collapse and revival of American Community*, Νέα Υόρκη, Simon and Schuster.
- Putnam R., Leonardi R. and Nanetti R.Y., 1993, *Making democracy work*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Stone W., 2001, «Measuring social capital. Towards a theoretically informed measurement framework for researching social capital in family and community life», στο Australian Institute of Family Studies, Melbourne, Research paper no 24.
- Tarrow S., 1994, *Power in movement: social movements, collective action and mass politics in the modern state*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press.
- Woolcock and Narayan, 2000, «Social capital: Implications for development theory, research and policy», *The World Bank Research Observer*, vol. 15, no 2, σ. 225-249.
- Woolcock M., 1998, «Social capital and economic development: towards a theoretical synthesis and policy framework», *Theory and Society*, vol. 27, σ. 151-208.